

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ВІКАРЧУК ТЕТЯНА АНАТОЛІВНА

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри загального
та прикладного мовознавства і
слов'янської філології,
д-р філол. наук, доцент
_____ Г.В. Ситар
« _____ » _____ 2020 р.

**ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ НА ПОЗНАЧЕННЯ РИС ХАРАКТЕРУ
ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІДІОМАТИЦІ ТА ПАРЕМІОЛОГІЇ**

Спеціальність 035 Філологія

Магістерська робота

Науковий керівник:
О.Г. Важеніна, доцент кафедри
української мови і культури,
канд. філ. наук _____

Оцінка: _____ / _____ / _____
(бали/за шкалою ЄКТС/за національною шкалою)
Голова ЕК: _____
(підпис)

Вінниця 2020

АНОТАЦІЯ

Вікарчук Т.А. Фразеологічні одиниці на позначення рис характеру людини в українській ідіоматиці та пареміології. Спеціальність 035 «Філологія», освітня програма 035 «Українська мова і література». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2020.

У роботі досліджується корпус фразеологічних одиниць української мови на позначення рис людини. Увесь фактичний матеріал згруповано за фразеологічними групами, а в межах кожної групи виділені семантичні ряди. Визначаються домінуючі типи структурно-граматичних моделей, розглядаються питання, пов'язані з мотивацією та фразеотвірною активністю окремих компонентів українських ідіом та паремій.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, паремія, фразеологічна група, семантичний ряд, структурно-граматична модель, експлікація.

Бібліогр.: 95 найм.

ANNOTATION

Vikarchuk T. Phraseological units to denote human character traits in Ukrainian idiomatics and paremiology. Specialty 035 "Philology", educational program 035 "Ukrainian language and literature". Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2020.

The body of phraseological units of the Ukrainian language to denote human features is investigated in the work. All factual material is grouped by phraseological groups, and semantic series are selected within each group. The dominant types of structural-grammatical models are determined, the questions connected with the motivation of phrase formation are considered.

Key words: phraseological unit, paremia, phraseological group, semantic series, structural-grammatical model, explication.

Bibliogr. : 105 hired

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЯК ОДИНИЦЬ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ.....	7
1.1 Фразеологізм як одиниця мовної системи.....	7
1.2 Специфіка фразеологічного значення.....	12
1.3 Обсяг терміносистеми «фразеологічна одиниця» в кореляції «сукупність мовних одиниць».....	17
1.4. Структурно-граматичні особливості фразеологізмів.....	24
РОЗДІЛ 2 ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ ІДІОМ НА ПОЗНАЧЕННЯ РИС ЛЮДИНИ.....	28
2.1 Структурно-граматичні особливості ідіом на позначення рис людини.....	28
2.2 Ідіоми на позначення окремих рис характеру людини	29
2.3 Ідіоми на позначення зовнішніх фізичних якостей людини.....	32
2.4 Ідіоми на позначення інтелектуальних здібностей людини.....	33
2.5 Ідіоми на позначення соціального становища людини.....	41
РОЗДІЛ 3. ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ НА ПОЗНАЧЕННЯ РИС ЛЮДИНИ.....	46
3.1 Паремії на позначення зовнішності людини	46
3.2 Паремії на позначення риси характеру людини	48
3.3 Паремії на позначення віку людини	51
3.4 Паремії на позначення стану здоров'я людини.....	52
3.5 Вплив компонентного складу паремії на реалізацію їх цілісного складу.....	54
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	64

ВСТУП

Праці з українського і загалом східнослов'янського мовознавства свідчать про всебічне ґрунтовне вивчення стійких зворотів мови, про активне опрацювання проблем, пов'язаних з цими одиницями. Проте окремі аспекти вивчення української фразеології все ж таки залишаються недостатньо опрацьовані. До таких належать тематичне вивчення фразеології. Незважаючи на певний «фразеологічний вибух» в останні десятиліття, вивчення окремих тематичних груп української фразеології залишається ще недостатнім.

Актуальність теми дослідження визначається посиленням в україністиці інтересу до опису окремих фразеологічних мікросистем, нез'ясованістю багатьох теоретичних проблем фразеологічної ідеографії, потребою подальшого вивчення фразеологічних мікросистем української мови, підвищеним інтересом до проблеми глибинних зв'язків між фразеологізмами й національним менталітетом.

Мета магістерської роботи полягає у здійсненні комплексного опису фразеологічної мікрополя «Риси людини», з'ясуванні його структури, семної характеристики й системних зв'язків, зокрема синонімічних.

Поставлена мета передбачає реалізацію таких завдань:

1. Зібрати й систематизувати фактичний матеріал дослідження для наукової інтерпретації його структури, семантики та типології.
2. Визначити домінуючі типи структурно-граматичних моделей українських фразеологізмів на позначення рис характеру людини.
3. Проаналізувати семний склад зазначених фразеологічних одиниць.
4. Згрупувати зібраний фактичний матеріал за синонімічними рядами.
5. З'ясувати вияви національного менталітету в одиницях досліджуваної мікросистеми.

Об'єктом дослідження у магістерській роботі стали ідіоми та паремії, які позначають риси людини.

Предметом дослідження слугувала структура та семантика фразеологічних одиниць на позначення рис людини.

Джером дослідження стали фразеологічні словники та пареміологічні збірники, зокрема «Словник фразеологізмів української мови» (2008), «Фразеологічний словник української мови» (автори В. Ужченко та Д. Ужченко) (1998), пареміологічний збірник «Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період» (упорядник В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут (1963). Загалом картотека нараховує **1678** одиниць без урахування варіантів.

При виконанні магістерської роботи використані такі **методи дослідження** фактичного матеріалу: метод лінгвістичного спостереження та опису, метод компонентного аналізу, статистичний метод і метод фразеологічної ідентифікації.

Теоретичне значення роботи полягає у спробі дослідити фразеологічну мікросистему «Риси людини», що матиме значення для подальшого опрацювання інших тематичних мікросистем української фразеології.

Практична цінність роботи полягає у можливості використання досліджуваного матеріалу у практиці викладання української мови у закладах вищої освіти при розробці спецкурсів з фразеології, етнолінгвістики, при написанні курсових і магістерських робіт; а також у шкільній практиці на аспектних уроках та в позаурочній діяльності, зокрема у роботі на лінгвістичних гуртках, спецкурсах тощо.

Апробація дослідження. Основні положення магістерського дослідження були виголошені на III Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Лінгвоукраїністика XXI століття: традиції, новаторство» (26 травня 2020 року) та викладені в публікації «Структурні моделі фразеологічних одиниць на позначення рис характеру людини в українській фразеології» (збірник *Лінгвоукраїністика XXI століття:*

традиції, новаторство: зб. наук. праць / [відп. ред. Л.М. Коваль]. Вінниця: Друкарня-видавництво «Твори», 2020. Вип 3. С. 9-16.).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку літератури, джерел фактичного матеріалу та додатка.



РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЯК ОДИНИЦЬ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ

1.1 Фразеологізм як одиниця мовної системи

Фразеологія як цілісний об'єкт – сукупність елементів з системними властивостями передбачає наявність гомогенних, однорідних одиниць. Різнопланові одиниці з неоднаковим функціональним призначенням не можуть систематизуватися і взаємодіяти між собою відповідно до певних закономірних зв'язків.

Одиницям номінації притаманний знаковий характер. Вони виступають двосторонніми одиницями системи мови, які мають план вираження (означуюче) і план змісту (означуване). Таким чином, вони творять єдність. Подібне визначення знака знаходимо в А. Білецького.

Сталі вирази мають статут мовного знака. Тому закономірним видається необхідність висвітлити низку питань, які б належним чином розкрили суть цього явища. Фразеологізми як знаки, як номінативні одиниці не є інтегрантами елементів нижчого порядку. Вони виникають з однорідних одиниць, тобто з однопорядкових знаків, номінативних одиниць – із слів. Отже, ми розглядаємо цю тенденцію спільності та відмінності ознак між словом і фразеологізмом. Сюди входять стійкість, значення, структурно-граматичні особливості, моделювання у сфері фразеології, стійкі сполуки нефразеологічного типу та інші.

Одним із визначальних питань теорії фразеології є стійкість виразів. Від вирішення цього завдання залежить у багатьох відношеннях визначення межі фразеологічного фонду та межі дослідження фразеології загалом. Однак, не всі фразеологи розглядають проблему стійкості як одну із основних в теорії фразеології, а саме поняття «стійкість» ще й досі не набуло загального визначення як термін.

Найчастіше зустрічаємо визначення стійкості виразів на рівні відтворювання у готовому вигляді. Воно стало традиційним і тривалий час не було об'єктом критики. На відтворюваність як на характерну рису фразеологізмів указували О. Потебня, Ф. де Соссюр, пізніше Ш. Баллі, В. Виноградов та інші.

Відтворюваність допомагає вирізнити фразеологізми із маси вільних сполук слів та нефразеологічних стійких утворень. Це поняття надто широке і не виділяє аспекту стійкості. Термін властивий словам, складним термінам, словосполученням нефразеологічного типу, загадкам. Відтворюються також моделі вільних словосполучень. Людина розмовляє вільно, бо навчилася відтворювати моделі не лише простих, але й складних речень і навіть більших за структурою синтаксичних утворень. Отже, відтворюваність не можна вважати специфічною рисою фразеологізмів.

Постає питання, чи фразеологізми і слова стійкі тому, що відтворюються, чи радше відтворюються тому, що вони стійкі? Все зумовило необхідність пошуку інших рис стійкості фразеологізмів. Примітне, що на рівні машинного перекладу з'явилася цілісна теорія стійкості з метою застосування її на практиці. Тут стійкість характеризується як імовірність, з якою певний елемент передбачає сумісну появу інших елементів словосполучення. Недолік цього визначення вбачаємо в тому, що з його допомогою можна визначити стійкість лише у невеликої кількості фразеологізмів, елементи яких не вживаються поза певним словосполученням. Наприклад: *«ничтоже сумняся»*, *«денно і ношно»*. У цих фразеологізмах кожен, елемент взаємно передбачає появу іншого на сто відсотків. У фразеологізмі *«байдики бити»*, слово *байдики* передбачає на сто відсотків появу слова *«бити»*, оскільки *«байдики»* в інших словосполученнях не використовується. А якщо взяти фразеологізм *«намилити шию»* кому-небудь, то жоден елемент не передбачає появу іншого на сто відсотків. Можна сказати: *«намилити»*, *«помити»*, *«поголити голову»*, або *«намилити шию»*, *руки*, *бороду* і под.

Отже, ймовірність появи обидвох компонентів *«намити»* і *«шию»* невисока. Ми не можемо стверджувати, що це словосполучення є фразеологізмом. Як справедливо зазначає В. Гак, неухважність змісту призводить до того, що поруч із стійкими побутують зовсім вільні сполуки слів, типу *«біла стіна»* або *«ми чекаємо»*. [8;43]

Таким чином, визначення стійкості фразеологізмів у напрямку ймовірності, з якою один елемент словосполучення передбачає появу іншого, виявилось незадовільним для теорії фразеології.

Оригінальну концепцію стійкості фразеологізмів запропонував В. Архангельський. В її основу покладено поняття про постійні та змінні члени фразеологізму і про внутрішню залежність між ними. Якість постійних і змінних членів, на думку В. Архангельського, визначається однотипними видами лінгвологічної залежності між мовними елементами на різних, але суміжних рівнях мовної структури: лексичному, парадигматичному, семантичному та синтагматичному.

Структура фразеологізму, бінарного чи багаточленного, характеризується наявністю відношень між його членами. Багаточленні фразеологізми врешті-решт зводяться завжди до бінарного виду, де виділяються постійний та змінний члени. Постійним називається член фразеологізму, взятий як одиниця певного рівня і як член певної залежності, наявність якого є необхідною умовою для присутності другого члена фразеологізму того ж рівня і тої ж залежності.

Змінним називається член фразеологізму, взятий як одиниця певного рівня і як член певної залежності, наявність якого не є необхідною умовою для присутності іншого члена фразеологізму, взятого як одиниця того ж рівня і як другий член тієї ж залежності. Так, наприклад, *«бити»* – є постійним членом, бо її присутність є необхідною умовою для лексеми *«байдики»*, яка не вживається в інших сполуках. Навпаки, *«байдики»* є змінною у відношенні до слова *«бити»*, бо її присутність не є необхідною умовою для присутності лексеми *«бити»*, оскільки ця остання вживається і в

інших сполученнях як стійких, так і вільних, наприклад: *бити тривогу, бити відбій, бити скло, бити яйця*.

Отже, стійкість фразеологізму (В. Архангельський) ґрунтується на сукупності обмежень у виборі змінних, у порівнянні до свободи вибору, у теоретично можливому еквіваленті. Так, виразу *«замилювати очі»* властиве глобальне непохідне значення. [8;44]

Визначення В.Архангельського зазнало критики, бо воно справді містить незавершеність: воно не розкриває специфіки фразеологізмів. Особливе заперечення викликає прирівнювання В.Архангельським фразеологізмів, обмежуючи вибір змінних, до еквівалентних, теоретично можливих вільних сполук слів.

У цьому зв'язку В.Телія пише: «Не підлягає сумніву, що стійкість, утворена завдяки сполучуваності лексично-маркованого компонента, типу *«вилити гнів»*, має якісно інший характер, ніж стійкість сполучень, типу *«дихати свіжістю»*, *«батьорістю»*, *«молодістю»*, але не *«в'ялістю»* або *«старістю»*; це зумовлено фразеологічно зв'язаним значенням одного з компонентів, не кажучи вже про те, що стійкість ідіом – це результат повного випадання із регулярних системних відношень її лексичних компонентів, порівняймо: *«дихати на ладан»*, *«дихати одним повітрям»* з ким-небудь. Очевидно, для розмежування структурних типів стійкість повинна визначатися не лише відносно теоретично можливого вільного еквівалента фразеологізму, але й відносно тих структурних ознак, узятих на всіх рівнях мови, що властиві компонентам фразеологізму як такі.[8;45]

Дефініцію стійкості В.Архангельського слушно критикує і О. Кунін. Він зазначає, що В. Архангельський опирається на теорію обмеження різноманітності, а саме так дискриптивісти розуміють будь-яку систему. Поняттям стійкості з виміром «обмеження різноманітності» користуються багато вчених, що працюють у сфері технічних наук. Поза всяким сумнівом, стійкість фразеологізмів слід визначати на базі реальних, а не теоретичне можливих сполук слів.

О.Кунін зауважив, що В. Архангельський оминув увагою різні ступені стійкості і не визначає коефіцієнта мінімальної стійкості на фразеологічному рівні. Він поклав в основу своєї концепції стійкості фразеологічних одиниць поняття обсягу інваріантності різних аспектів фразеологічного рівня. О. Кунін переконливо обґрунтував наявність кількох різновидів, що відіграють конкретизовану роль у мовному середовищі. [8;45]

1.Стійкість вживання фразеологізмів. Полягає в тому, що фразеологізм – це загальновживаний зворот для певної групи мовців, а не індивідуальне утворення.

2.Структурно-семантична стійкість фразеологізмів. Вона ґрунтується на стійкості їх лексичного складу, на їх структурно-семантичній немодельованості.

3.Стійкість значення і лексичного складу фразеологічних одиниць. Ці фактори пов'язані між собою. Стійкість лексичного складу фразеологізмів виражається в тому, що вони можуть бути застиглими традиційними формулами. Тут не допускається жодних змін, у т.ч. в інваріантності значення фразеологізмів, незважаючи на можливість нормативних змін, які відбуваються в рамках виділених залежностей. Отже, стійкість лексичних компонентів, що зазнали повної або часткової семантичної зміни, зберігає значення фразеологізму; водночас, стійкість значення не допускає лексичних змін, що виходять за рамки нормативності.

4.Синтаксична стійкість фразеологізмів. Вона виявляється в стабільності порядку слів, що допускає лише нормативні зміни в рамках залежності компонентів і деяких типів стилістичної інверсії.

Названі чинники творять мінімальну стійкість на фразеологічному рівні. Вони взаємопов'язані, а їх сукупність характерна лише для фразеологізмів. Якщо ж узяти кожен із цих показників окремо, то вони можуть бути властивими цілому ряду інших утворень.

При комплексному аналізі стійкості на фразеологічному рівні О.Кунін враховує і морфологічну стійкість фразеологізмів, що виражається в

наявності компонента або компонентів з нульовою парадигмою і з неповною парадигмою. Проте морфологічна стійкість сама по собі не є зразком фразеологічності.

Мінімальну стійкість на фразеологічному рівні, що властива всім фразеологізмам, О.Кунін ще додатково розрізняє за порогами і ступенями стійкості. Він виділяє три пороги стійкості: нижній, середній і верхній. У свою чергу, вони визначаються ступенем змінності. Так, до фразеологізмів з нижнім порогом стійкості належать звороти, що допускають найбільшу кількість змін (їх число коливається від двох до шести). Фразеологізмам із середнім порогом стійкості властива лише одна зміна. Фразеологізми з верхнім порогом стійкості змін не допускають. Нижній та середній пороги стійкості характеризуються різними ступенями стійкості, що дозволяє розрізнити фразеологізми від нефразеологічних сполук слів та визначити межу фразеологічного складу, наприклад, англійської мови. Щоправда, стійкість не є релевантною ознакою сполучення лексем. Вона властива і сполученню граматичних засобів: складні сполучники, синтаксичні моделі, багато службових засобів. Отже, вона не може служити засобом вичленування об'єкта фразеології.

Питання стійкості фразеологізмів – серйозна проблема. Вона закономірно викликала жваву дискусію на сторінках наукової літератури. І хоч погляди вчених значно розходяться, загалом можна констатувати, що стійкість є одним із основних критеріїв визначення фразеологізму та межі дослідження у сфері фразеології.

1.2 . Специфіка фразеологічного значення

Проблема фразеологічного значення – одна із найскладніших у фразеології, лінгвістичній науці загалом. Адже вона є складовою частиною в загальній проблематиці значення лексичних одиниць. Складність теми значення фразеологізмів впливає із рідчизни нерозв'язаних завдань. Це стосується як значення слова, так і значення фразеологізму. Має місце і

нез'ясованість такого питання, як визначення фразеологізму. Бо ж і значення слова, і значення фразеологізму, з одного боку, зводяться в кінцевому рахунку до одного начала – явища мовних знаків, а з другого – характеризуються відповідною специфікою, що зумовлюють елементи одиниць двох особливих структур мови: слова і фразеологізми.

Дослідження семантики фразеологізмів має свою історію, біля витоків якої у вітчизняному мовознавстві стояв О. Потебня. Та фактичне вивчення цього питання щойно починається. Зусилля багатьох дослідників і вчених скеровані у цьому напрямку. Висуваються різні гіпотези, припущення, аналізується значення окремих фразеологізмів і типів фразеологізмів, досліджується природа значення фразеологізму, робиться спроба визначити компоненти значення на основі семного аналізу, пропонуються класифікації значення. Щоправда, спостерігаються розбіжності щодо термінологічних позначень. Наприклад, фразеологічне значення вживається :

- а) для найменування самого об'єкта дослідження;
- б) для позначення елементів структури змісту фразеологізму.

В. Архангельський підкреслює, що значенню фразеологізму, як особливій лінгвістичній категорії, притаманні особливі якості. Дослідник називає чотири відмінності між лексичним та фразеологічним значенням:

- I. Побудова знака із обмеженого числа фігур, де вирізняються диференційні ознаки між словом і фраземою;
- II. Відмінності у денотативних відношеннях словесних і фраземних знаків.
- III. Відмінності у лінійній довжині знака.
- IV. Відмінність щодо системності та детермінованості словесних і фраземних знаків.

До речі, В. Архангельський називає також відмінності між лексичною та фразеологічною абстракціями. Лексична абстракція полягає в тому, що індивід абстрагується від часткових і конкретних властивостей предметів одного класу, розглядає їх як предмета взагалі, оскільки їм притаманні

істотні властивості, наприклад: «*будинок*» загалом і конкретні «*будинки*».[8;49]

Фразеологічна абстракція полягає в тому, що індивід усвідомлює цілісне фразеологічне значення фраземи і абстрагується від конкретних значень лексем, тобто від псевдоозначуваних, наприклад: «*нічого собі*».

Фразеологічне та лексичне значення мають, безумовно, свої особливі риси, що дозволяють їх диференціювати. Та навряд чи можна говорити про кардинальну різницю між фразеологічним та лексичним значенням щодо природи їх виникнення, зокрема, щодо їх абстракції. Бо ж як фразеологічна, так і лексична абстракція тісно пов'язана з формуванням понять, з відображенням у них явищ об'єктивної дійсності.

Зрозуміло, що фразеологізми у своєму значенні не репрезентують нових предметів реальної дійсності, а виражають відношення до вже знайомих, до їх оцінки. На відміну від слів вони не означають, не вказують прямо на клас реальних предметів і явищ, як, наприклад, слово «померти», а описують їх опосередковано «*дати дуба*», «*врізати дуба*». В основі значення фразеологізму лежать асоціативні трансфери [8].

Фразеологізація, її внутрішній механізм, без сумніву, пов'язується з функціональною, комбінаторною мовною діяльністю. Сюди входять і перетворення вільного словосполучення фразеологізм. Його утворення відбувається через алогічну сполучуваність «*карманная чахотка*», «*белая ворона*».[9].

Існує й протилежне твердження: фразеологізми – самостійні, а не допоміжні знаки лексичної системи мови; вони мають індивідуальні значення, що відображають явища реальної дійсності. З цього приводу О. Кунін пише: «*Фразеологічні одиниці заповнюють лакуни в лексичній системі мови, яка не може повністю забезпечити найменування позначених людиною нових сторін дійсності; вони здебільшого єдині на позначення предметів, властивостей, процесів, стану, ситуацій.*» [8;51]

Звернемо увагу на класифікацію значень фразеологізмів, розроблену В. Архангельським. У її рамках виділено шість відмінних ознак фразеологічного значення, кожне з яких характеризується певними рисами, що дають підстави розрізняти типи та види значень.

1. За ступенем єдності серед фразеологічних значень наявні:

- а) синтетичні: і глобально-невмотивовані, і глобально-вмотивовані;
- б) аналітичні.

2. За способом репрезентації дійсності розрізняємо:

- а) пряме номінативне;
- б) переносне образно-метафоричне значення, саме тут рельєфно виявляється національна специфіка фразеології певної мови, її самобутній колорит.

3. За ступенем фразеологічної абстракції:

- а) конкретне і абстрактне фразеологічне значення.

Вони іменуються ще й так:

- а) конкретно-номінативне;
- б) абстрактно-дефінітивне значення.

Конкретне – властиве побутовим складеним назвам, абстрактне – науковим і науково-технічним термінам.

4. За ступенем інтенсивності:

- а) інтенсивне,
- б) неінтенсивне.

Вони характерні тільки більшості образно-метафоричних фразеологізмів.

Інтенсивне фразеологічне значення вказує на позитивні чи негативні відтінки позначуваного явища. Воно властиве багатьом серійним субстантивним фразеологізмам, наприклад: *сама досконалість, велика птиця, виходець з того світу, стріляний вовк, робочі руки, гаряча голова, мамина доця, вовк в овечій шкурі, морський вовк, домашнє вогнище, грішна вода, скляний бог, володар дум і сердець, біла ворона, гордіїв вузол, підколотна гадюка, ходяча енциклопедія, набитий гаманець, добрий геній, Гнат безп'ятий, тепленьке гніздечко, осине гніздо, зоряна година, голова з*

вухами, твердий горішок, китайська грамота і под. Типове воно і для багатьох дієслівних фразеологічних сполук, наприклад: *вішати носа, в кашу вкипіти, вклонятися чарці, влипнути в історію, водити за чуприну, врізати п'яти, всипати на галушки, ввійти в роль, вхопити бога забороду, химороди гнати, гнути козира, годувати бебехами, гострити язика, грати в мовчанку, грати очима, грати комедію, гріти руки, давати воля нога, дати березової каші і под.*

5. За ступенем компактності або розчленованості:

- а) однозначні,
- б) багатозначні.

6. За функціональною ознакою:

- а) предикативні,
- б) модальні,
- в) експресивно-вигукові,
- г) комунікативні.

Виділення цих значень ґрунтується на властивості фразеологізмів вживатися лише у суто визначеній функції, що викликається обмеженням сполучуваності таких одиниць з лексично-семантичним оточенням [31].

Обидві класифікації, що належать О.Куніну та В. Архангельському, свідчать про можливість та необхідність диференційованого підходу до вивчення фразеологічного значення з метою глибокого та всебічного пізнання.

Фразеологічне значення утворюється в результаті злиття понятійного змісту з категоріальним значенням. Смислова структура фразеологізму містить такі інтегральні ознаки фразеологічного значення: категоріальне, оціночне, підсилювальне, а також значення щодо означення живих істот і неживих предметів і под. У смисловій структурі фразеологізму В. Жуков вбачає внутрішню форму або етимологічне значення.[12]

Чимало інших класифікацій та висловлювань показують, як і

за яких умов відбувалася зміна, які причини сприяли цьому процесу. Однак, причини і спроби зміни належать до зовнішніх факторів, що діють на явище. Вони свідчать про існування, образно кажучи, механізму, що приводить їх у рух.

Отже, знаки мовної системи можуть змінювати свої значення і набувати додаткових значень об'єктивно в процесі функціонування залежно від звукової оболонки. У значенні мовного знака наявні два елементи. Один із них виражений семантичною місткістю, другий – невиражений.

1.3. Обсяг терміносистеми «фразеологічна одиниця» в кореляції «сукупність мовних одиниць»

Одним із універсальних засобів мови є вільний вибір і сполучуваність лексичних одиниць. Із обмеженого набору одиниць мовної системи можна побудувати необмежену кількість комбінацій, що базуються на регулярних правилах коду. Сюди відносимо такі сполуки лексичних одиниць, як *«співати пісню»*, *«гарний будинок»*, *«буриштинові вироби»*. За цими моделями можна утворити низку інших сполук, наприклад: *«стара людина»*, *«кам'яні будинки»*. Слова, що використані у цих сполуках, можуть входити і в інші словесні комбінації: *«співати арію»*, *«гарний стіл»*, *«янтарне намисто»*. Вільні сполуки слів можуть піддаватися трансформації: *«янтарні вироби»* – *«вироби з янтарю»* – *«вироби, зроблені з янтарю»*. Зв'язок слів у вільних словосполученнях підлягає певним правилам на лексичному, семантичному та граматичному рівнях. Поруч із вільними сполуками слів мова багата на звороти, компоненти яких фіксовані, а відношення між ними закріплені. Такі звороти одержали назву стійких сполук слів. Вони характеризуються відтворенням певного лексичного складу, обмеженого у виборі. Стійкі сполуки слів надзвичайно різноманітні за своїми видами, їх межу утворюють, з одного боку, сполуки, компоненти яких є елементами словотворчих моделей – *«читати мораль»*, *«запашний хліб»*, а з другого – сполуки, що є, за словами О.Єсперсена [13], готові до вжитку формули – *«лебедина пісня»*,

«*дихати на ладан*», «*все моє ношу з собою*», «*куй залізо, допоки гаряче*». Такі звороти-формули не підлягають трансформації. Не можна, приміром, сполуку «*дихати на ладан*» трансформувати словесну комбінацію «*ладан, на який дихає*».

Стійкі сполуки слів характеризуються різноманітністю граматичної структури, ступенем внутрішніх зв'язків між компонентами, цілісністю значення, семантичними змінами, образністю, експресивністю і под. Які із названих сполук слів становлять предмет фразеології, залежить від методу дослідження та критеріїв визначення фразеологізмів. Звідси – загальні риси: фразеологія як факт мовної системи; внутрішні механізми з'єднання компонентів, система обмеження сполучуваності і відбору одиниць; характеристика складу зворотів; необхідність фіксації конкретного матеріалу дослідження.

Таким чином, фразеологія охоплює такі завдання:

- 1) вивчення фразеології в плані синхронії та діячності;
- 2) встановлення взаємозв'язку фразеології з суміжними дисциплінами;
- 3) розкриття внутрішнього механізму з'єднання компонентів, виявлення змін, що відбуваються у фразеологічній сполучуваності слів;
- 4) аналіз одиниць фразеологічного складу, що передбачає вивчення їх структури, відтворюваності, визначення обсягу фразеології і типової класифікації фразеологізмів;
- 5) дослідження характеру і властивостей значення фразеологізмів;
- 6) вивчення функціонування фразеологізмів;
- 7) інвентаризація фразеологізмів та ін.

Досі увагу дослідників привертало здебільшого вивчення фразеології окремих мов. Нагромаджений багатий фактичний матеріал дає можливість зробити узагальнення, накреслити деякі принципи загальної фразеології.

Поняття предмета фразеології не може бути повним без накреслення його конкретних рамок. Бо ж кожна галузь наукового знання повинна мати чітко визначену сферу своєї дії, що впливає з характеру і властивостей її

одиниць та їх взаємодії на основі певних закономірностей. Визначення обсягу фразеології тісно пов'язане з такими питаннями, як методи дослідження і критерії визначення фразеологізму. Та оскільки не існує одностайної думки з цих питань, то немає і загальновизнаної межі обсягу фразеології. В залежності від методу чи концепції він стає вужчим чи ширшим аж до такої міри, що практично зникає всяка межа між стійкими та вільними сполуками слів. Крім того, обсяг фразеології залежить і від питання, повинна чи не повинна фразеологія займатися стійкими сполуками слів нефразеологічного типу.

Представники «вузького» розуміння обсягу фразеології О. Бабкін, Н. Амосова, Х. Касарес, В. Жуков об'єктом дослідження вважають лише ті звороти, що виконують у мові функцію номінації, яка у семантичному відношенні рівнозначні слову. Такі звороти є носіями лексичного значення – знака мовної системи.

Цікаву думку висловив свого часу О. Смирницький: *«типова фразеологічна одиниця подібна до окремого слова тим, що відношення між її частинами ідіоматичне; завдяки цьому їй притаманна семантична цілісність і вона залучається до мовлення саме як одна одиниця»*. Такий погляд обстоює О. Бабкін. Він розглядає фразеологізм як семантичну одиницю складного порядку, еквівалентну слову, члену речення. Наприклад: *тримати камінь за пазухою, не з полохливого десятка, джмелі гудуть у голові, дивитися крізь рожеві окуляри, ділити шкуру навбитого ведмеда, дірка від бульбика, дістати облизня, ні на макове зерно, курці ступити нід, дістанеться на горіхи, снігу зимою не випросиш і под.*[14].

Стійкі сполуки слів, що виконують у мовленні функцію комунікації (наприклад, прислів'я та приказки), виносяться прихильниками вузького розуміння обсягу фразеології за межі фразеологічного фонду. Зокрема, Х. Касарес пише: *«... прислів'я не є лексичним фактом, що зводиться до єдиного концептуального еквівалента ... , воно не є також сполученням слів, що одержують особливе значення при злитті у єдине понятійне ціле»*. І далі:

«...приказки складають закінчене речення, у якому сполучаються щонайменше два поняття і в якому слова зберігають своє звичайне значення, пряме або переносне, і не деформуються при цьому семантичне в процесі утворення нової подільної лексичної єдності» [15].

Висновок Х. Касареса поділяє Н. Амосова, яка називає прислів'я та приказки «притчами-мініатюрами», їхні особливості пов'язані з функціонуванням в синтаксично замкнутому вигляді, бо їм не властиве, в систему мови вони не входять. Це автономні самовичерпні і структурою, і змістом речення.

Предикативна структура звороту сама по собі не є показником того, що ця сполука слів виходить за межі фразеології. Н.Амосова слушно розрізняє фразеологізми предикативної структури. Вона ділить їх на два підтипи: частково предикативні і цільно предикативні.

До частково предикативних фразеологізмів дослідниця зараховує звороти, що містять граматично ведучий член і залежну від нього предикативну одиницю, наприклад: *«тішитися, коли навколо біда»*; *«давати поживитися іншим без користі для себе»*.

До цільнопредикативних Н. Амосова відносить: 1) звороти, що мають структуру обставинних речень із сполучником підрядності: *«блискавично»*, *«ахнути не встигнеш»*; 2) фразеологізми, що виконують функцію вставних речень: *«якщо вже говорити про це»*, *«щодо цього»*; *«на щастя»*; 3) фразеологізми, оформлені як частини складного речення, що мають відкриту структуру, доповнюються підпорядкованою предикативною одиницею: *«невідомо»*, *«певна річ»*, *«звичайно»*.

Цільнопредикативні фразеологізми мають постійний склад компонентів і цілісне значення і виступають в мовленні, власне, як готові одиниці. Щодо вигуківих зворотів типу: *«а ну валяй! а ну, хто кого!»*, то в них відсутня як номінація, так і комунікація, як це властиво для вигуків. Вони мають цілісне значення і виступають у функції одиниці мови. На цій підставі Н. Амосова відносить їх до фразеологічного фонду.

В науковій літературі про обсяг фразеології мають місце два варіанти. Один із них полягає у тому, що фразеологія повинна вивчати не лише звороти-словосполучення, але й звороти-речення. Фразеологічний фонд охоплює всі стійкі сполуки слів, у тім числі прислів'я, приказки, крилаті слова та афоризми. Цей погляд поділяє більшість дослідників-фразеологів [16], які намагаються показати спільність ознак між усіма стійкими сполуками слів. Це не що інше, як відтворюваність у готовому вигляді, стійкість структури та лексичного складу і цілісність значення фразеологізмів.

Для О.Куніна критерієм залучення того чи іншого словосполучення, особливо предикативного, до фразеології служить наявність коефіцієнта фразеологічної стійкості не нижче мінімальної. Він пише: *«...будь-яке речення, що відповідає цьому критерію, є, з нашої точки зору, фразеологічною одиницею, не залежно від функції, яку вона виконує в реченні і здатності до самотійного вживання»*.

З цього погляду, проступає органічний зв'язок фразеології з фольклористикою, що живиться казками, піснями, прислів'ями та приказками – плідотворним і невмирущим джерелом народної творчості.

Водночас фразеологія вивчає своєрідність структурних особливостей і семантики народної творчості. Скажімо, прислів'я та приказки для фразеології – це ґрунт фразеологічної деривації.

Проте, як не дивно, не всі прислів'я О. Кунін залучає до фразеології. За її межами він лишає ті, у яких нема переосмислення компонентів. Ми не погоджуємося з таким твердженням, бо у названих прислів'ях, власне, наявні семантичні зрушення.

Ми поділяємо думку І. Чернишової, що залучення зворотів, співвідносних з реченнями, до фразеології визначається функціональним критерієм. Оскільки основне функціональне призначення фразеологізмів – це підсилення висловлюваного, оцінка, тому немає принципової різниці в тому,

чи реалізується ця функція через словосполучення, сполучення слів або ж через речення [17].

Згідно з іншим варіантом, фразеологія у широкому розумінні цього слова вивчає усі стійкі сполуки слів, у тім числі цитати з художніх творів, лозунги і навіть окремі метафорично вжиті слова, наприклад, «заєць» у значенні «пасажир без квитка» [18].

О. Єфімов наголошує: «...до фразеологічних засобів мови належать не лише ідіоми, але й прислів'я і приказки, афоризми, крилаті рядки віршів, стійкі формули і звороти науково термінологічного характеру, деякі канцелярські штампи, виробничо-технічні вирази.

Усім цим матеріалом послуговується письменник, оскільки ці стійкі вирази входять в систему мови, надають СС самобутнього національного колориту і специфіки [19].

Аналогічної тези стосовно обсягу фразеології дотримується і Г.І. Жакевич, яка до фразеологічних одиниць відносить такі сполуки: *атомна зброя; атомна енергія; сільське господарство; За честь, свободу і незалежність Батьківщини!; месники українського народу; рівність і дружба народів*; [20].

Отже, широке розуміння фразеології має і свої переваги, і свої недоліки. Перевага полягає в тому, що уникаємо питання, де повинні розглядатися стійкі сполуки слів нефразеологічного типу. Недолік випливає з того, що така позиція ґрунтується на різних критеріях виділення фразеологічних одиниць. Тому важливо визначити межу між фразеологізмами і вільними сполуками слів.

Певна рація є і в такій постановці: обсяг фразеології розглядається як чинник, що спричиняє сполучуваність лексичних одиниць взагалі. Інакше кажучи, фразеологія виділяється в науку про сполучувальні можливості слів перш за все у вільних сполуках слів, а стійкі словосполучення – це один із підвидів сполучення лексичних одиниць. Ці міркування узгоджуються з таким висновком О.Ахманової, Е.Меднікової та С.Григор'євої:

«...фразеологія взагалі і фразеологічне сполучення зокрема будуть розглянуті у плані вивчення проблеми лексичної або лексико-фразеологічної сполучуваності слів». Адже «зовсім інакше полягає справа з фразеологією як ученням взагалі про лексико-фразеологічну сполучуваність або «валентність» слів мови [21].

Тут важливий, на нашу думку, той факт, що першочергове значення автори надають вивченню валентності, сполучувальним потенціям слова, оскільки ця ділянка лінгвістичного пізнання, тобто фразеологія як наука про лексико-фразеологічну сполучуваність слів майже не досліджена. А настійною потребою як для розвитку теорії, так і для практики вивчення меж, є створення словників фразеологічної сполучуваності. Від тлумачних словників вони відрізняються тим, що здатність того чи іншого слова сполучатися з деякими даними, а не іншими словами, не збігається із специфікою його різних значень внутрішніх семантичних властивостей.

М. Копиленко і З. Попова вважають, що обмеження обсягу фразеології вузьким колом сполук лексем, визначених за допомогою того чи іншого критерію, штучно розірве єдиний об'єкт вивчення – сполучення лексем.

Скажімо, словосполуча «чорна кішка» характеризується таким значенням: «Домашня тварина відомого кольору»; «тварина, що викликає забобонний страх»; «сварка», «розрив дружніх стосунків».

Якщо ж об'єктом фразеології стане лише одна з них, то дві інших штучно випадуть із поля зору дослідника.

А ось щодо зв'язку між обсягом фразеології та поняттям «морфологічний фразеологізм», то деякі лінгвісти вважають, що явища ідіоматичності і фразеологічності спостерігаються і на одиницях морфологічного рівня.

За твердженням названих лінгвістів, обсяг фразеології охоплює вивчення сполучуваності морфемі фонем. Фразеологія, таким чином, сягає рангу своєрідної універсальної науки про сполучуваність знаків різних рівнів мови.

1.4. Структурно-граматичні особливості фразеологізмів

Підхід до фразеологізмів як до знаків системи мови неминуче передбачає єдність форми і змісту. Ця єдність не суперечить можливості щодо розмежованого аналізу семантики і формальної синтаксичної структури фразеологічних одиниць. З боку семантики фразеологізмам властиве цілісне глобальне значення. Вони можуть мати аналітичний, розчленований характер, однак функціонально, в акті комунікації, такі значення сприймаються як щось цілісне, понятійне єдине.

З боку форми граматичної структури фразеологізми виявляють чітке розмежування. Серед них наявні одиниці, співвідносні із словосполученням, а також утворення, співвідносні з реченням. Дещо більша диференціація серед фразеологізмів спостерігається щодо їх лексично-граматичного розряду. Це виявляється у відношеннях фразеологізму і слова – самостійних одиниць мови. Вступаючи у взаємозв'язки в мовленні, вони підпорядковуються загальним законам словосполучення одиниць, що мають чітке категоріальне визначення.

Фразеологізми типу словосполучення.

Фразеологізми, співвідносні зі словосполученням, організуються за моделями вільних сполучень слів, властивих тій чи іншій мові. Такі фразеологізми співвідносяться з різними частинами мови.

Лексико-граматична характеристика фразеологізмів.

Здебільшого у мовах чітко виділяється лише кілька лексико-граматичних розрядів. Характерно, що в багатьох мовах, порівняймо в українській, російській, білоруській, польській, німецькій, англійській, французькій, іспанській та угорській, вони майже однакові. Звісна річ, тут йдеться не про зумисне підтасування фактів, проти чого застерігав Л. Щебра, а про природню класифікацію, яка «настійно нав'язується самою мовною системою, про загальні категорії, що розрізняються в даній мовній системі» [15].

Отже, з урахуванням граматичних категорій, властивих фразеологізмам, розрізняють **субстантивні, дієслівні, ад'єктивні і адвербіальні фразеологізми**. В реченні вони виконують різні синтаксичні функції; основні з них – предмет, присудок, означення та обставини.

Субстантивні фразеологізми.

Характерною особливістю субстантивних фразеологізмів є їх категоріальні ознаки. Вони мають граматичні категорії роду, числа, відмінка і об'єднані загальним значенням предметності чи особи. Наприклад: укр. *бог і цар, злий геній, валаамова ослиця, плоть і кров, заяче серце, фіговий листок, бабине літо, лебедина пісня тощо*.

Дієслівні фразеологізми.

Дієслівним фразеологізмам властиві граматичні категорії часу, виду, особи, числа, способу і стану. Вони виражають загальне значення дії. Наприклад: укр. *ходити на задніх лапках, сидіти на шиї, сісти на шию, грати першу скрипку, дихати на ладан, байдики бити і под.*

Ад'єктивні фразеологізми.

Властивістю ад'єктивних фразеологізмів є вираження якісної характеристики предмета. Щодо граматичних категорій, то їм властива категорія роду і числа. Наприклад: укр. *не ликом шитий, бідний як церковна миша, ні живий, ні мертвий; шкіра та кості, кров з молоком, зірок з неба не хапає, злий аж кипить, нев тім'я битий, ребра й кості, гострий на язик, тугий на вухо, як з голки і под.*

Адвербіальні фразеологізми.

Адвербіальні фразеологізми загалом виражають означення ознаки. З погляду семантичних особливостей вони поділяються на два класи: на якісні і обставинні. Кожен із них характеризується властивими їм особливостями, як, наприклад, адвербіальні фразеологізми способу дії, міри, ступеню і т.д. Наприклад: укр. *з усіх сил, дешево і сердито, неждано - негадано, раз і назавжди, від зорі до зорі, через пень колоду, коли рак свисне, хоч греблю гати, хоч гвалт кричи, не під силу, не по літах, у поті чола і под.*

Фразеологізми з граматичною структурою речення.

До фразеологізмів з граматичною структурою речення, найчастіше їх називають комунікативні фразеологізми або стійкі фрази, належать прислів'я, приказки, афоризми, крилаті фрази, вигуківі і деякі модальні фразеологізми, а також частина, власне, номінативних фразеологізмів.

Найпоширеніші серед них – прислів'я і приказки. Прислів'я кваліфікуються, звісно, як речення прості чи складні дидактичного змісту, що містять мораль чи якусь життєву мудрість; їм притаманна національна своєрідність, хоч багато однакових чи дещо змінених прислів'їв та приказок у багатьох мовах світу. Це, як правило, прямі чи опосередковані запозичення з інших мов, переважно з грецької чи латинської мов. Наприклад: укр.: *брехнею світ пройдеши, а назад не вернешся; хто тягне, того й б'ють; на городі бузина, а в Києві дядько; осла пізнати по вухах, – вола по рогах, а дурня по словах; одна ластівка весни не робить; у ліс дрова не возять; не такий чорт страшний, як його малюють і под.*

У контексті прислів'я і приказки займають, як правило, окреме місце як самостійні речення, а іноді у вигляді вставних, хоч вони завжди є частиною складного семантичного цілого.

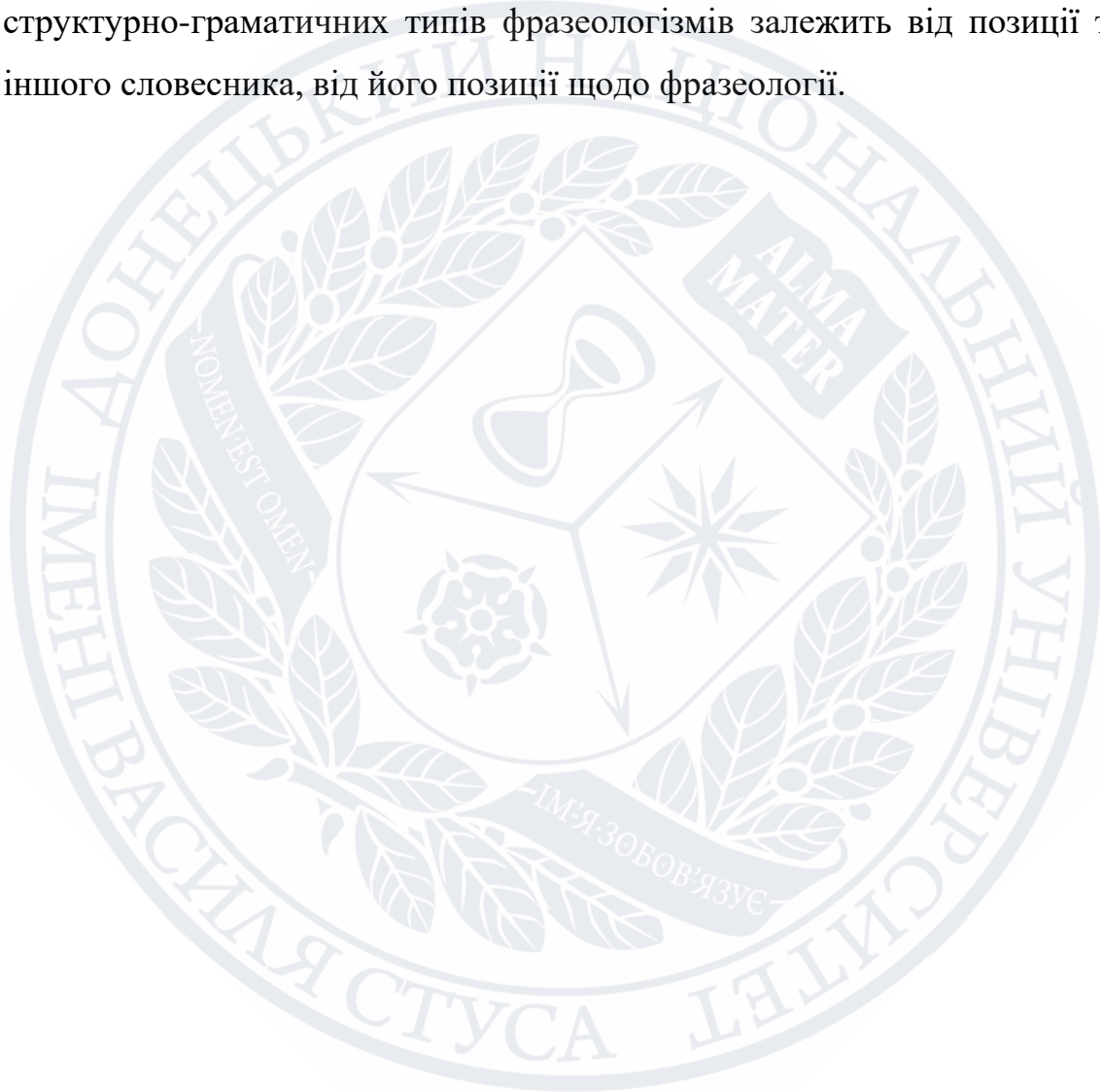
Прислів'я і, в першу чергу, приказки дуже легко поширюються за рахунок звертань, вставних чи модальних слів, як, наприклад, *«брехнею, як-то кажуть, світ пройдеши, та назад не вернешся», «ти поглянь, яйця курку вчать»*.

Аналогічний, щодо знаковості, характер мають афоризми, крилаті фрази і максими. Як і прислів'я, їх називають замкненими фразами. В контексті вони займають, як правило, окреме місце як самостійні речення і не здатні до словесного поширення.

Дещо інші властивості притаманні фразеологізмам, що своєю граматичною структурою належать до речень, сказати б, до комунікативних одиниць, а змістом – до номінативних. Такі фразеологізми

називають певні явища дійсності(*н-д: ведмідь на вухо наступив*). Вони легко поширюються словами, другорядними членами речення, що не належать до їх стійкої структури.

В окрему групу деякі дослідники виділяють, власне, модальні фразеологізми, що виражають ствердження, заперечення, відношення до висловлювання з погляду його достовірності, прагнення. Виділення структурно-граматичних типів фразеологізмів залежить від позиції того чи іншого словесника, від його позиції щодо фразеології.



РОЗДІЛ 2. ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ ІДІОМ НА ПОЗНАЧЕННЯ РИС ЛЮДИНИ

2.1 Структурно-граматичні особливості ідіом на позначення рис людини

Спостереження над зібраним фактичним матеріалом показали, що фразеологізми на позначення рис людини належать до ад'єктивного граматичного класу. Виявлені нами фразеологізми є одним із засобів експресивної характеристики особи, емоційної оцінки її індивідуальних якостей, називають і характеризують соціальне становище людини в суспільстві, її інтелектуальні можливості, зовнішність. Зазвичай фразеологізми цієї групи вказують на певні ознаки як на постійні риси особи, що виражають її сутність.

Фразеологічні одиниці зі значенням якості особи, позначаючи властивість, стан суб'єкта, мають не лише атрибутивну, але й предикативну семантику як різновид атрибутивної. Співвідношення предикативної і означувальної функції у фразеологізмах зі значенням якості відбиває складну взаємодію категоріальної і оцінної якості у змісті фразеологізмів. Оцінне значення мають фразеологізми, які мають яскраво виражене емоційно-експресивне забарвлення. Під оцінним значенням ми слідом за Жуковим В.П. розуміємо позитивну або негативну характеристику особи або предмета з боку стійких, постійних властивостей, а не випадкових і тимчасових. [10;48]

Своєрідність синтаксичної функції досліджуваних фразеологічних одиниць виявляється в тому, що вони мають і номінативну, і якісно-оцінну, і характеризуючу функції. Наші спостереження показали, що для фразеологічних одиниць зі значенням якості особи найбільш характерні якісно-оцінна і характеризувальна функції.

Значення аналізованих фразеологічних одиниць відповідають (приблизно) значенням якісних прикметників і характеризують ознаку, якість, стан суб'єкта безпосередньо, самим значенням фразеологізму, і не містять елемента опосередкованого ставлення.

Всі фразеологічні одиниці зі значенням якості особи можна поділити на дві підгрупи.

Перша підгрупа об'єднує фразеологізми, які не мають у своєму складі іменників із семантикою особи: *кров з молоком, на вагу золота, нуль без палички, біла ворона, підколотна гадюка, стріляний горобець, під градусом, ходячий довідник, заяча душа, третій калач, хоч кіл на голові теши, аж кістками торохтить, як лялечка, велике цабе, не в тім'я битий, несповна розуму*.

Друга підгрупа об'єднує фразеологізми, які містять іменники з семантикою особи : *як засватана дівка, дама серця, стара карга, Хома невірний, тютя з полив'яним носом, мамин синок, блудний син, бідний родич, пан паном, велика пані, невелика пані*.

Фразеологізмів першої групи виявлено більше, ніж другої (83%).

У залежності від того, які якості людини характеризуються, всі фразеологізми зі значенням якісної оцінки особи можна поділити на 4 семантичних розряди, які характеризують :

- 1) окремі риси характеру людини;
- 2) зовнішні фізичні якості;
- 3) інтелектуальні можливості;
- 4) соціальне становище.

2.2 Ідіоми на позначення окремих рис характеру людини

Перший семантичний розряд характеризує «внутрішні» якості людини. У цій підгрупі характеризуються позитивні і негативні риси особи.

Варто відразу зазначити, що фразеологізмів з негативним значенням більше, ніж із позитивним.

Фразеологічні одиниці підрозряду **«негативні риси характеру людини»** позначають конкретні негативні риси :

а) хирість, крутість, лицемірство: *водить за ніс, з медом на вустах, носить маску, кривить душею, з вареної крашанки курча висидить, мазати медом*

речі; старий лис, нечиста рука, кривити душею, голими руками не візьмеш, вовк в овечій шкурі, виляти хвостом, собі на умі.

б) язикатість : давати волю язикові, проворний на язык, язык без кісток, баба Палажка, базарна баба, лепетливий на язык, язиката Хвеська, клепаний на язык, мати довгого языка, довгий на язык.

в) жадібність: руки загребуці, неситя пелька, і льоду (криги) серед зими не випросиш, руки неситі.

г) боягузство: не з хороброго десятка, слабка гайка, підшитий трусом, заяча душа, боїться своєї (власної) тіні.

г) легковажність, ненадійність, несерйозність: ні жарене ні парене, пустий вітер, підшитий вітром, необачна голова, зайчики в голові стрибають, горобці цвірінькають у голові.

д) безсердечність, жорстокість: мати кам'яне серце, черства душа, гадюка підколодна, вогнем дихати, бісом дивитися, хреста немає, нема Бога в серці, кат катом, Каїнова душа, і батька рідного не пожаліє, не має душі, самому чорту брат, вовком дивитися, знятися на диби, закусити вудила, пазури показувати, гаряча голова, ударя в голову, заслати полудою очі, баба Яга, кидати громи і блискавки.

е) безхарактерність, несамотійність, байдужість : ні се ні те, агнець божий, аби лихо тихо, і за вухом не свербить, вовчий зуб, танцювати під чужу дудку, бути в чужих руках, під п'ятою бути у когось, під чоботом бути, не горить і не куриться.

є) впертість : хоч возом переїдь, мідний лоб, хоч кіл на голові теши.

ж) безвідповідальність : не бий лежачого, годувати обіцянками.

з) егоїстичність, гонористість: і приступитись страшно, не бачити далі свого (власного) носа, боліти за свою (власну) шкуру, гнути козира, лаври не дають спати, мухи в носі грають, через губу не переплюне, ходити королем.

и) нечесність, непорядність: брудні (нечисті) руки, гребти під себе, рідного батька продасть, хапкий на руку, нечистий на совість, продажна шкура.

і) запальна людина : гаряча голова, гарячий серцем, купаний в окропі.

ї) вередливість: *вставати з лівої ноги, муха напала, губи копити, носом крутити, дибки ставати, фокуси викидати, шукати кістки в молоці.*

й) нахабність : *висіти на шиї, нав'язувати в зуби, лізти у вічі, наче більмо на оці, на мозоль наступити.*

к) ледарювання: *горобцям дулі давати, гав ловити, лічити ворон, решетом воду носити, товкти воду в ступі, баглаї бити, байдики бити.*

л) ворожість: *жити як кішка з собакою, пробігла чорна кішка, бути на ножах.*

Фразеологічні одиниці підрозряду «**позитивні риси характеру людини**» використовуються для позначення :

а) хоробрості : *чортові не брат, не з похливого десятка, не з боязкового роду, хвацька душа, ніякий чорт не страшний.*

б) щедрості : *останню сорочку віддасть, віддати до останньої копійки.*

в) доброти, душевності, лагідності : *душа навстіж, хоч у вухо бгай, велике серце, відкрите серце, відкрите серце, широка душа, чуйне серце (душа), жити для іншого, і води не закаламутить, має Бога в серці, хоч до рани прикладай.*

г) невинність, морально чистий, порядний : *як Адам і Єва в Раю, світле око, високої проби, божжа людина, ходяча совість, чистий як скло.*

г) скромності, покірності: *тихіший від води, нижчий від трави, як шовковий, Валаамова ослиця, підібгати хвоста, вухами лягнути (як собака), попасти на гачок, ховати голову під крило, прийти з поклоном, провину спокутувати, руки згорнути, плечі підставляти, повзати в ногах, ставати на коліна, скорчитися в три погібелі, співати з чужого голосу, танцювати під чиюсь дудку.*

д) мужність : *закусити губу, зціпити зуби, не вішати голови, тримати язик за зубами, бити лихом об землю, об землю вдарити журбою, не падати духом.*

е) рішучість: *взяти бика за роги, впіймати вовка за хвіст, не з похливого десятка, готовий у вогонь і воду.*

2.3. Ідіоми на позначення зовнішніх фізичних якостей людини

Другий семантичний розряд характеризує зовнішні фізичні якості і властивості людини. Певною мірою його можна протиставити першому, який характеризує людину з «внутрішнього боку». В другому семантичному розряді також можна виділити підрозряди, які характеризують :

а) ріст людини: *аж до неба; через хату перехилиться і моркву вирве; підпирати плечима стелю; від горшка два вершка; з мізинець.*

Як бачимо, у цьому підрозділі об'єднуються фразеологізми, які розрізняються за ознаками «дуже (занадто) високий» – дуже (занадто) низький.

б) стан здоров'я : *кров з молоком, довбнею не доб'єш, ледве душа держиться, на ладан дихає, ледве живий, як з хреста знятий, без жодної кровинки, лежить пластом, лежить трупом, як з воску зліплений, з ніг валитися, од вітру валитися, дмухні і розсиплеться.*

Фразеологічні одиниці цього семантичного підрозділу протиставляються за ознакою «досить здоровий, повний життєвих сил» – «дуже хворий, слабкий, кволий».

Сюди ж приєднуються фразеологізми зі значенням «дуже (занадто) товстий» – «тонкий, худий, худючий, виснажений, охлялий»: *не обійти ні об'їхати, заплив жиром, як не лусне, мішок мішком; – висохлий на тараню, аж ребра світяться, живіт до спини присох, одні кістки тріщать, ходячий мрець, шкіра та кості, валиться від вітру, самі вуха та зуби, лантух із кістками, аж кістки торохтять.*

в) зовнішній вигляд людини: *любо оком глянути, хоч видивись, очей не відведеш, як квіточка, хоч за раму клади, як лялечка, як мак цвіте, хоч картину малюй, манить очі до себе, як витончений, хоч куди, ні в казці сказати, ні пером описати, хоч з лиця воду пий; як писанка глянути гідко, ні лиця ні зросту.*

Цей семантичний підрозділ побудований на протиставленні ознак «дуже привабливий, красивий» – «украї непривабливий, відштовхуючий, некрасивий».

До цього ж розряду приєднуються фразеологізми типу : *у чому мати народила; у костюмі Адама («голий»), білий (сивий) як лунь (сивий); червоний як помідор/рак – (дуже червоний), ариш у плечах (широкоплечий), міцно збитий (кремезний, дебелий), як свинцем налитий, мов накачаний (про фізично досконале тіло); як вирізьблений.*

2.4 Ідіоми на позначення інтелектуальних здібностей людини

Фразеологізми на позначення інтелектуальних здібностей людини складають найчисленнішу фразеосемантичну групу. Усередині цього розряду одиниць можна виділити семантичні підрозряди, до складу яких входять фразеологічні одиниці з позитивними конотаціями: *світла голова, голова варить, метикована голова, бистрий (швидкий) на розум, голова на плечах, голова на своєму місці, золота голова, не в тім'я битий, ходячий довідник, ходяча енциклопедія, не з дурного десятка, золотий лоб, макітра розуму, мати всі клепки в голові, мати олію в голові, мати розум у голові, розуму палата, тільки зорі з неба не знімає, розуму не позичати.*

Проте основна маса фразеологізмів аналізованого розряду негативно характеризують людину, її розумові здібності і життєвий досвід. Такі фразеологічні одиниці виділяються не лише своїм кількісним складом, але й різноманітністю в плані фразеотворення.

До складу цієї фразеосемантичної групи ми включили семантичні групи : «дурна (тупа) людина», «придуркуватий, недоумкуватий», «дуже дурний», «божевільний».

Семантичний ряд «дурна (тупа) людина» кількісно нечисленний і складається із субстантивних фразеологізмів. В ономасіологічному плані він представлений кількома малопродуктивними моделями:

- «прикметник, утворений від назв свійських тварин + голова» : *кінська голова, бараняча голова, козяча голова, осячя голова*;
- «прикметник, утворений від назв рослин і голова» : *капустяна голова, солом'яна голова*;
- «прикметник, утворений від назв дерева + голова» : *дубова голова, дерев'яна голова*;

Голова може характеризуватися як переповнена чимось зайвим, що не сприяє мисленню: *голова напхана половою, голова пір'ям набита, голова клоччям начинена*.

Незначна кількість фразеологізмів має невмотивовану внутрішню форму, внаслідок наявності у своєму складі етимологічно темних компонентів, й вимагає спеціальних етимологічних досліджень : *олух царя небесного*.

До складу цього семантичного ряду входять і фразеологізми представлені одиницями, граматичного співвідносними із прикметниками.

Найпродуктивнішою в цьому ряді є модель «*мати + відходи, непотріб + в голові*», що побудована на образному уявленні про голову, яка, замість мозку, наповнена різноманітними відходами, переважно рослинного походження: *висівки мати в голові, полова в голові, січка в голові, голова соломою набита у кого, голова тирсою набита у кого, голова травою набита, голова ватою напхана, в голові клоччя*. Евфемістична заміна рослинного компонента відбулася у фразеологічній одиниці *в голові вилами укладали*. Експлікація (за рахунок об'єднання двох рослинних компонентів) традиційного фразеологізму представлена у одиниці *солома з половою у голові б'ється у кого*.

Мотивація внутрішньої форми цих одиниць, на думку Івченка А.О., [31; с.152] має вигляд «мати голову як в опудала або ляльки» – «бути нездатним мислити», оскільки саме для їх виготовлення використовувалися різноманітні рослинні відходи.

Менш численні фразеологічні одиниці, де наповнювачами голови виступають інші відходи як органічного, так і неорганічного походження : *помії у голові у кого, вишкварки в голові у кого*.

Незначна кількість фразеологізмів з різноманітним компонентним складом об'єднуються мотиваційною моделлю «мати абсолютно порожню голову» : *в голові вітер дує, в голові свистить (свище), сквозняк в голові*.

Решта фразеологічних одиниць має індивідуальну мотивацію. Так, значення фразеологізму з *курячим мозком* базується на асоціативному зв'язку «має розмір мозку свійської твари (птаха)». Мотивація фразеологізму *дурні куми тримали кого* пов'язана з уявленнями, що від вибору кумів залежить не лише добробут дитини в майбутньому, а також її розумовий розвиток. В основу з *дурної річки* покладена мотиваційна модель «походить з дурної місцевості».

Семантичний ряд «дуже дурний (тупий)» складається з компаративних фразеологізмів і є найчисленнішим у цій фразеосемантичній групі. Аналіз компонентного складу цих виразів дозволяє розподілити їх за об'єктами порівняння на три великі, але кількісно нерівнозначні, групи: «предмети», «тварини», «люди».

Предмети. Пейоративна конотація для усіх фразеологізмів, що входять до групи «предмети», базується на опозиції «неживий предмет – жива істота». Найпродуктивнішою моделлю цієї групи є «дурний + як + дерев'яний предмет».

Переносне значення для вираження повної відсутності розумових здібностей людини може утворюватися на підставі назв дерев'яних зарядь, користуючись якими людина здійснює одноманітні дії, що повторюються : *дурний як веретина, дурний як довбня, дурний як колесо, тупий як товкач у ступі, дурний як цій*.

Інший тип мотивації характерний для групи лексем, які позначають вироби з дерева, що вирізняється непорушністю, пасивністю сприйняття:

дурний як кіл у плоті, тупий як кілок необтесаний, дурний як корок, дурний як пробка, дурний як стовп, дурний як чіп.

Нечисленними є експліцитні варіанти, утворені переважно нарізанням означення до об'єкта порівняння: *тупий як кілок необтесаний, дурний як карасинова пробка* або прийменниково-іменникового сполучення, яке уточнює місцезнаходження об'єкта порівняння: *тупий як товкач у ступі.*

У тісному зв'язку з попередньою перебуває модель «дурний + як + дерево (шматки, частини зрубаного дерева)». В якості реалій рослинного світу використовуються назви певних видів дерев та їх частин, які вирізняються особливою міцністю. Окрім лексеми «дерево», яка позначає родові поняття, – *тупий як дерево*, фразеотворчою активністю відзначається лексема **дуб**: *дурний як дуб, тупий як дуб, тупий як сибірський дуб*. І це не випадково, оскільки цей вид має міцну деревину, яка важко піддається обробці. Саме ця його якість була покладена в основу перенесення значення «твердий – нечутливий – дурний». Для характеристики дурної людини використовують не лише назви дерев, а й лексеми на позначення їх нижньої частини : *дурний як пень, тупий як пеньок необтесаний, дурний як сосновий пень*, а також іменники, що позначають шматки, частини зрубаного дерева : *дурний як дошка, дурний як дрова, дурний як колода, тупий як шпала*.

Частина фразеологізмів утворилася внаслідок контамінації : *тупий як сибірський дуб* (*дурний як дуб + тупий як сибірський валянок*), *дурний як пень гороховий* (*дурний як пень + шут гороховий*).

Окрім назв дерев'яних предметів, значною фразеотворчою активністю вирізняються лексеми на позначення одягу. Найпродуктивнішою є модель «дурний (тупий) + як + елемент одягу» : *тупий як валянок, тупий як збитий валянок, як сибірський валянок, дурний як лапоть, простий як лапоть, дурний як підошва, дурний як чобіт, дурний як дірявий чобіт*.

Варіантний ряд складається з лексем на позначення взуття, у більшості випадків найпримітивнішого селянського, яке характеризує людей з найнижчим соціальним статусом.

Значну продуктивність має модель «дурний (тупий) + як + металеве знаряддя», образна структура якої формується на основі назв предметів, які вирізняються певними негативними якостями, зокрема тупістю : *дурний як обух, тупий як стара пилка, тупий як іржавий серп, тупий як напильник*.

Похідною від описаної вище моделі є фразеологізм *розумний як утюг*, яка утворена шляхом евфемістичної заміни основи порівняння, що підвищує її експресивність, і породжує іронічну конотацію.

До інноваційних належать, поширена в північних говорах, модель «дурний (простий + як + дрібні гроші)» [31;154]: *простий як три копійки, дурний як сім копійок вкупі; простий як чотири копійки вкупі, дурний як два рублі вкупі, простий як два рублі одною бумажкою*. Мотивація глупоти в цих фразеологізмах пов'язана з тим, що об'єктами порівняння виступають монети або купюри неіснуючих номіналів.

До малопродуктивних належить моделі «дурний + як + мішок» : *дурний як мішок з дустом, як торба з димом*. Ці вирази мотивуються наповненістю мішка речовинами з негативними конотаціями.

Малопродуктивною є модель «дурний + як + плід (овоч)» : *дурний як квасоля, дурний як сто грам гороху, дурний як гарбуз*. Додатковою мотивацією шлупоти є асоціативний зв'язок «круглий – дурний».

Тварини. Негативні характеристики розумових здібностей людини формуються в діалектній фразеології й на основі назв тварин (переважно свійських), причому тих, з якими традиційно пов'язані уявлення як про дурних, нетямущих, що відрізняються своєю поведінкою (пасивністю, впертістю). Експресивність цих одиниць дещо нижча ніж тих, які побудовані на порівнянні з неживими предметами, оскільки в живих істот, зокрема тварин, апіорно передбачається хоча б мінімальна здатність до мислення. Опозиція «людина – тварина» є основною мотиваційною базою усіх наступних моделей.

Найпродуктивнішою в цій групі є модель «дурний + як + свійська тварина». Причому перелік тварин надзвичайно широкий і включає, окрім

загальної назви свійської тварини «худобина», назви практично всіх свійських тварин : *дурний як баран, дурний як осел, дурна як овечка, дурна як вівця, дурний як бик, дурний як цап, дурний як коза.*

Для цієї моделі характерні експліцитні варіанти. Підвищення експресивності за рахунок розширення компонентного складу відбувається різними способами. У варіантах *дурний як сто свиней, дурний як сім свиней, тупий як стадо овець* експлікація побудована на збільшенні кількісних параметрів об'єкта порівняння, а у варіанті *дурний як божий баран* мотивація включення означення *божий* має зовсім інший характер. На перший погляд, така експлікація виглядає невмотивованою, оскільки не зовсім зрозуміло, чому божя тварина дурніша за звичайну. Цікавою з цього приводу є думка Івченка А.О. [31;153], який вважає, що виникнення цього варіанта можна пояснити через протиставлення «людського світу і божого світу», тобто свогосвітнього, звичайного, раціонального і тогосвітнього, незвичайного, ірраціонального. Таким чином, божя тварина порівняно до людської тварини є подвійно нерозумною та ірраціональною у своїй поведінці. Яскраво експресивні варіанти, які власне перебувають на межі фразеології та параміології, розширені за рахунок ще однієї порівняльної структури за значенням «дуже високий (великий)». Їх мотивація побудована на протиставленні невідповідальності поміж фізіологічним рівнем розвитку й розумовим : *великий як світ, а другий як кіт, великий як лоза, а другий як коза, великий як ломака, а дурний як собака, великий як драбина, глупа як цапина.*

У варіанті *дурний як сива кобила* додаткова мотивація побудована на асоціативному зв'язку «старий – дурний».

Як варіант попередньої може розглядатися модель «дурний + як + молода свійська тварина», яка має значно меншу продуктивність: *дурне як теля, дурний як ягня, висока як тичка, а дурна як теличка.* В українських говорах використовуються й такі варіанти: *дурний як теля необлизане, дурний як теля цицьковане*, які з означеннями «необлизане» і «цицьковане»

підкреслюють, що теля щойно з'явилося на світ і додають фразеологізму більшої експресивності.

Додаткова мотивація глупоти, яка відрізняє цей варіант моделі від моделі «дурний + свійська тварина», побудована на асоціативному зв'язку «молодий – дурний», оскільки саме молоді тварини відрізняються необдуманною поведінкою.

Похідний характер від розглянутих вище має продуктивна модель «розумний + як + свійська тварина», яка переліком тварин не відрізняється від обох попередніх : *розумний як баран, розумний як той бик, розумний як Сидорова коза, розумний як попова коза, розумний як дідова коза, гарна як телиця, а розумна як ягниця*. Модель, утворена шляхом евфемістичної заміни, спричинила певні зміни у її семантичній структурі. Замість зневажливості, з'явилися конотації іронічності. Вираз *розумний як дідова коза* своїм походженням завдячує народній казці про козу-дерезу.

Затемнену мотивацію мають фразеологізми «дурний + як + скромна їжа»: *дурний як сало, дурний як сало без хліба, дурний як масла грудка*. Вони могли виникнути внаслідок метонімічної трансформації моделі «дурний + як + свійська тварина», коли назва тварини замінюється продуктом харчування тваринного походження.

Моделі, де об'єктом порівняння виступають свійські або дикі птахи, менш численні.

Найпродуктивнішою серед моделі «дурний + як + свійський птах»: *дурний як гуска, дурний як курка, недоумкуватий як курка*. Первісна мотивація глупоти цих птахів, на думку Івченка А.О., пов'язана з їх поведінкою, постійним гелготанням гусей та квоктанням курей.

Люди. Основою мотивації моделей цієї групи є опозиція «свій – чужий», яка може мати як етнічне, так і соціальне коріння. Усі вони мають малопродуктивний характер.

Модель «дурний + як + етнізм» базується на негативних стереотипах уявлення чужих етносів: *дурний як німець, дурний як турок*. Фразеологізм

дурний як три китайці вкупі з'явився внаслідок розвитку традиційного уявлення про все китайське як незрозуміле, чудне, а значить – дурне, пор. фразеологізм *китайська грамота*.

Мотиваційною базою моделі «дурний + як + антропонім» є семантика глупоти, яка закріплена за традиційними селянськими іменами: *дурний як Омелько, дурний як Стецько* (хоча не виключно, що цей вираз може бути пов'язаним також з одноіменним персонажем п'єси Г.Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці»).

Мотиваційною базою фразеологізму *дурний як твого батька діти є*, на нашу думку, паремії побудовані за типом «який батько (мати) такий (а) син (донька)».

Семантичний ряд «придуркуватий, недоумкуватий» об'єднує фразеологізми, які вживаються для характеристики людини, що має певні відхилення від норми в розумовому розвитку (розумову недорозвиненість, недостатню кмітливість, вроджені або набуті (внаслідок травми) незначні психічні відхилення. Словникові дефініції таких фразеологізмів зазвичай мають вигляд «недоумкуватий», «придуркуватий», «пришелепкуватий», «дурнуватий». У мовленні ці поняття чітко не розрізняються й уживаються як синоніми.

Фразеологізми цього семантичного ряду представлені трьома моделями: «відчувати брак чогось у голові», «мати фізичне пошкодження голови», «мати неприродне наповнення голови»: *немає однієї клепки в голові, не всі клепки в голові, не має третьої (сьомої) клепки в голові, жуки в голові, джмелі гудуть в голові, вавка в голові, дірка в голові, маки в голові цвітуть у кого, немає куку в голові*.

До продуктивних належить модель «вдарений + яким-небудь предметом», в якій розумова ненормальність є не вродженою, а мотивується фізичним пошкодженням і переляком, спричиненим ударом якого-небудь предмета (найчастіше мішка): *мішком прибитий, кирпичом прибитий, мішком із-за рогу прибитий*. До цієї ж моделі належать одиниці типу: *впав*

кирич на голову, впала шафа на голову. Продуктивною є мотиваційна модель «бракує вдома когось із членів родини» : *не всі вдома у кого, в голові не всі дома у кого, не всі дома : ще не зійшлися.*

Семантичний ряд «божевільний» у кількісному та фразеотворчому відношеннях належить до найменш активних на позначення негативних розумових здібностей людини. Єдиною, але надзвичайно продуктивною у ньому є модель «наївся + наркотичної рослини», в якій тимчасова втрата розуму (несподівана для оточення) мотивується вживанням насіння наркотичних рослин : *блекоти об'ївся, маку об'ївся, як чемериці наївся.*

Семантичний ряд «збожеволіти» представлений єдиною продуктивною мотиваційною моделлю «позбутися розуму»: *продати розум, втратити розум, з глузду з'їхати, зсунутися з глузду.*

2.5 Ідіоми на позначення соціального становища людини

До складу цієї фразеосемантичної групи входять семантичні ряди «бідний», «дуже бідний», «бідуватий», «жити в злиднях», «зубожіти, збідніти», «жебракувати», «дуже багатий», «добре заможно жити».

Нестача або відсутність грошей одна з найважливіших ознак бідності. Ідея браку грошей у фразеологізмах виражається різними способами. Продуктивною є побудована на оксимороні модель «грошей + як + у людини (тварини) + чого-небудь не притаманного для неї»: *грошей як у жаби пір'я, грошей як волосся на долоні, грошей як у жида свиней, грошей як у цигана свиней.* Фразеологізми, до складу яких входять компоненти на позначення інших етносів, зокрема євреїв, циган, мотивуються тим, що представники цих народів на теренах України ніколи не займалися сільським господарством, у тому й числі відгодівлею худоби, а євреї, до того ж, не вживають свинини в їжу.

Ідея відсутності грошей може реалізуватися й евфемістичними засобами через мотиваційні моделі «мати порожні кишені», в якій відчуття порожнечі може підсилюватися образом вітру, що гуляє по кишенях: у

кишені гуде, вітер у кишенях віє, вітер у кишеняї свище та «мати дірявий гаманець (діряву кишеню)» : *кишеня світиться у кого*.

Бідність у фразеології асоціюється також із відсутністю основних засобів існування, харчів і може мати узагальнену образну структуру *ані що продати* *ані що проміняти*. Але найчастіше образна структура виразів конкретизована і реалізується в кількох мотиваційних моделях різної продуктивності, які характеризують різні ступені бідності і відбивають шкалу життєвих цінностей селянського середовища : «немає худоби» *і kota в хаті нема, ні писне ні висне* : «немає хати й двору» *ні кола ні двора, ані печі ані лави*; «немає їжі» *ні води ні роси, ні юшки ні петрушки*. Бідність може персоніфікатися й завдавати людині фізичних страждань *біда б'є кого*. Цікаво, що відповідно до народних уявлень, бідність обумовлюється долею, яка детермінується відсутністю божої підтримки *забутий Богом*.

Семантичний ряд «дуже бідний» містить фразеологізми, які усі без винятку мають компоративну структуру й однотипний асоціативний зв'язок основи порівняння й загального значення «голий – бідний». Аналіз об'єктів порівняння дозволяє розподілити їх на кілька груп : «предмети», «тварини», «люди».

Предмети. Фразеологізми цієї групи найчисленніші в цьому семантичному ряді й утворюються за чотирма моделями. Найпродуктивнішою є модель цієї групи «голий + як + дерево (частина дерева)» : *голий як липка, обдертий як липка, голий як пень*.

Модель «голий + як + дерев'яний предмет» має тотожну мотивацію, оскільки усі предмети, назви яких варіюються в моделі, характеризуються ретельно очищеною, обробленою поверхнею : *голий як батіг, голий як бич*.

Мотивація моделі «голий + як + гострий металевий предмет» базується на асоціації «оголений (не захищений чохлом) предмет – голий (неодягнений) – бідний» : *голий як меч, голий як голка*.

Натомість модель «голий + як + музичний інструмент» мотивується тим, що поверхня шкіри для бубна ідеально вичиняється, тобто не має жодної шерстинки : *голий як бубон*.

Тварини. Фразеологізми, в яких об'єктами порівняння виступають тварини і птахи, менш численні й не такі різноманітні. Виявлені моделі мотивуються не зовнішністю тварин, тобто станом покриття їх шкіри, а повною відсутністю майна.

Найпродуктивнішою в цій групі є модель «бідний (голий) + як + тварина», в якій варіюються домашні (свійські) тварини : *бідний як церковна миша, голий як церковна криса, голий як руда миша*.

Люди. Фразеологізми цієї групи найменш численні. В основі мотивації моделі «голий + як + частина людського тіла» лежить асоціація «голий (не вкритий волоссям) – бідний» : *голий як палець, голий як пучка, голий як долоня*.

Мотивація моделі «голий + як + святий» пов'язана із зовнішністю турецьких дервішів, які, окрім пов'язок на стегнах, не використовували іншого одягу : *голий як турецький святий*.

Фразеологізм *голий як ангел* має індивідуальну мотивацію внутрішньої форми, пов'язану із християнськими уявленнями про повну відсутність майна в ангелів.

Семантичний ряд «бідувати, жити в злиднях» у структурному відношенні складається як з компаративних, так і дієслівних словосполучень.

Серед компаративних фразеологізмів можна виділити лише одну модель «жити + як риба + в неприродному середовищі» : *жити як риба на сухому березку*.

Поміж фразеологізмів зі структурою дієслівного словосполучення можна виділити модель «марнувати + вік (життя)» : *коротати вік, життя марнувати*.

Серед малопродуктивних моделей виділяється «погано харчуватися» : *перебиватися з води на хліб, їсти хліб з водою*.

Лише кілька фразеологізмів мають індивідуальну мотивацію : *жити сьогоднішнім днем, жити з дня на день, зводити кінці з кінцями*.

Семантичний ряд «зубожіти, збідніти». Домінуюче місце в ньому посідає модель «перетворитися на кого, що» – *зубожіти, збідніти*. Найпродуктивнішою моделлю цього ряду є «перетворитися + на собаку»: *зійти на пси*.

Малопродуктивною є модель «перетворитися + на + атрибут жебрака»: *доробитися до жебрацької торби*.

Семантичний ряд «жебракувати» представлений насамперед низкою фразеологізмів, утворених внаслідок розщеплення дієслів : *піти на жебри, піти попід чужі вікна, попід віконню ходити*.

Семантичний ряд «дуже багатий» складається з компаративних фразеологізмів.

Символом абсолютного багатства в народних уявленнях можуть бути : «демонологічна істота» : *багатий як чорт, багатий як чорт рогатий* та «земля» : *багатий як земля свята*.

Головною ознакою заможної людини є наявність великої кількості грошей, що й відбито в низці малопродуктивних моделей «грошей + як + чого-небудь маловартісного, непотрібного» : *грошей як полови у кого, грошей як гною, грошей як трави на дворі*; «грошей + як + у тварин + чого-небудь маловартісного, непотрібного» : *грошей як у собаки бліх*.

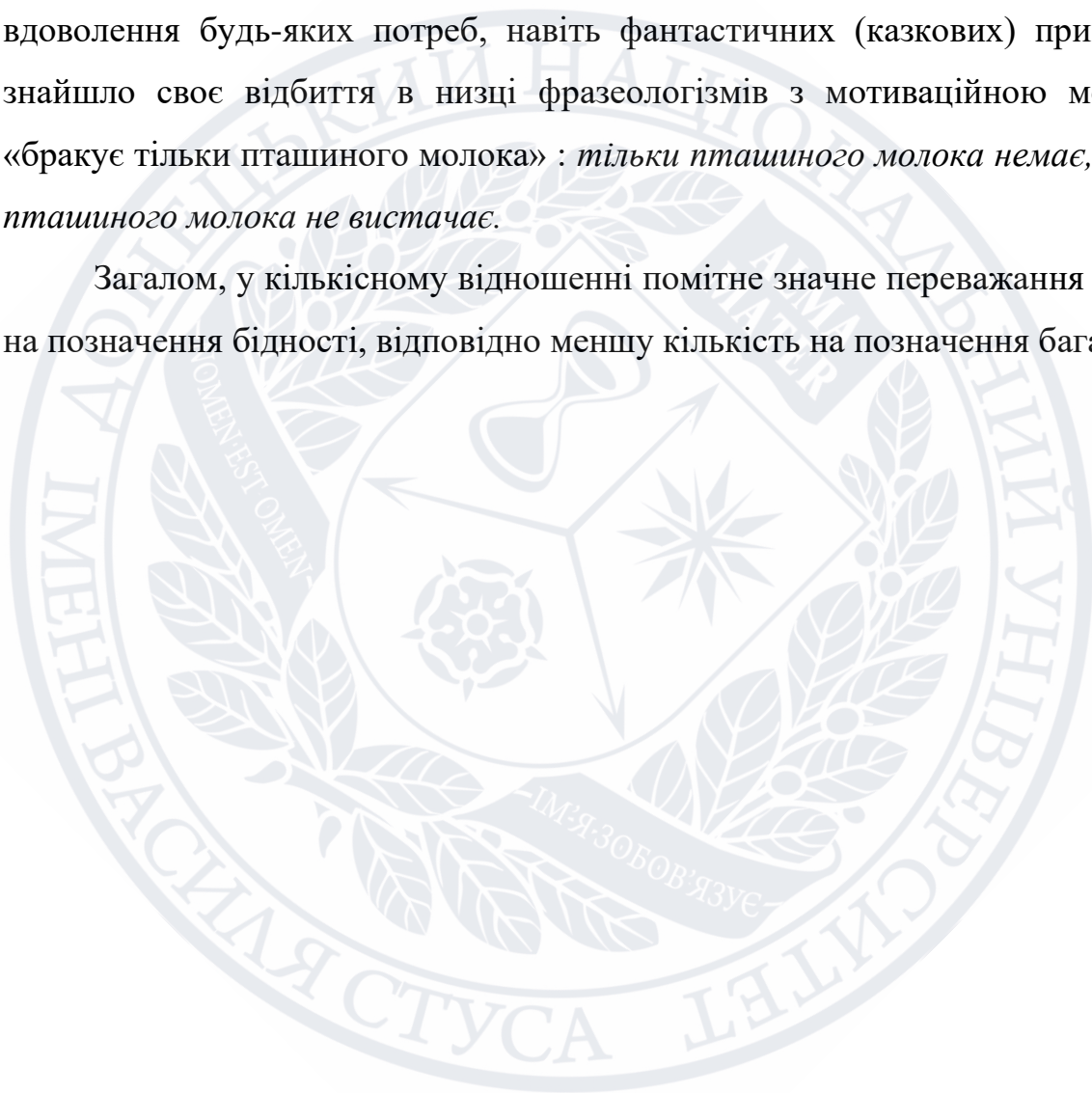
Семантичний ряд «добре, заможно жити» переважно складається з компаративних фразеологізмів, які в ономасіологічному плані надзвичайно різноманітні.

Із християнськими уявленнями про забезпечене, безтурботне життя в раю, під божою опікою й захистом, пов'язана образна структура продуктивної моделі «жити + як + <у Бога> + у безпечному місці» : *живе як у раю, жити як у Бога за дверима, жити як у Бога за пазухою, жити як у Христа за пазухою*.

Важливою ознакою забезпеченого життя є достатня кількість їжі, насамперед висококалорійної, жирної, що знайшло вираження в продуктивній моделі «перебувати + як + продукт харчування + в жиру» : *жити як вареник у маслі, плаває як вареник в сметані, пливе як пиріг в маслі.*

Фразеологізми з некомпаративною структурою в ономасіологічному плані не такі різноманітні. Заможне життя уявляється як можливість задоволення будь-яких потреб, навіть фантастичних (казкових) примх, що знайшло своє відбиття в низці фразеологізмів з мотиваційною моделлю «бракує тільки пташиного молока» : *тільки пташиного молока немає, тільки пташиного молока не вистачає.*

Загалом, у кількісному відношенні помітне значне переважання виразів на позначення бідності, відповідно меншу кількість на позначення багатства.



РОЗДІЛ 3. ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ НА ПОЗНАЧЕННЯ РИС ЛЮДИНИ

3.1 Паремії на позначення зовнішності людини

Народна мудрість про людину та її риси становить величезну тематичну групу. За підрахунками дослідників, вона складає більше третини усього національного перемійного фонду. Діапазон значень цього розряду теж дуже широкий: у них характеризуються фізичні та моральні якості людини, філософськи осмислюються її буття та поведінка, викриваються вади. Особливістю багатьох прислів'їв та приказок цієї групи є те, що людські вчинки, риси характеру розкриваються у зіставленнях з природою, рослинним і тваринним світом, речами побуту або в алегоричних образах природи розуміється сама людина з її зовнішнім і внутрішнім світом. Семантика таких висловів зливається воедино, вони одержують залежно від контексту то прямі, то переносні значення.

Значні за обсягом тематичні ряди складають прислів'я та приказки, у яких змальовуються хлопець і дівчина, розкривається їхня зовнішність. Наші спостереження показали, що часто дівоча врода зіставляється з образом калини або цвіту взагалі : *«Гарна дівка як у лузі калина», «Красна як калина»*. Часто з цим значенням вживаються й інші образи : *«Дівки в хороводі наче маків на городі», «Дівчина як квіточка: з нею рай, а чужої молодиці не займай», «А в рум'яні така сила, що всі квіти погасила», «Гарна як квітка гайова», «Гарна дівка як маківка», «Гарна як мак городній (як мак у полі)», «Червона як рожка»*. Краса постава парубка зіставляються з образами орла, сокола : *«Знати сокола по польоту, а молодиця – по походці», «Сокол – не парубок, орел – не козак»*.

Є й характеристики більш буденні, іноді забарвлені гумором : *«Гарній дівці гарно (ловко) і в ганчірці», «Не потребує барви, хто сам собою гарний», «Гарна молодиця, хоч води напийся», «Хороша хоч малюй (пиши)», «Катре,*

Катря, Катерина, намальована картина», «Хоч не сильна, аби двір закрасила».

Значно більшою за чисельністю є група паремій, де подається негативна оцінка зовнішності людини : *«Не допоможе ні мило, ні вода, коли врода така», «Погана на вроду, та гарна на вдачу», «Коли дівка як страшило, не допоможе барське мило», «Така гарна пика, що як виглянула із вікна, то три дні собаки твалтували», «Як вигляне в вікно, то три дні собаки брежуть, а одна як придивилась, то й зовсім сказала», «Ззаду хорошого складу, а подивися в очі – аж сі блювати хоче», «Така хороша, що не варт і гроша», «Тонка, висока, сліпа, безока», «Поганому виду нема стиду», «Те, що природа дала, милом не змиєш», «Оправ його (її) хоч і в рами, а він (вона) все такий (така) самий (сама)», «Така погана, що й жаби б не їли», «Ще-ще спереду, а ззаду на чорта походить», «Чоловік як ворона, а все ж жінці оборона», «Сотворив Бог – та й сам сім день після того сміявся», «Создав Бог – та й розкався», «Як зверху погано, то всередині вдвоє», «Бридкий, та й не журиться», «Стань подивися – плюнь та й одступися», «Ото біда, що ні людям показати, ні самому подивиться», «Ні мара, ні мана, роздивилась – сатана», «Глянь лише у воду на свою вроду».*

В окремих пареміях, які передають зовнішню людську непривабливість, говориться про її причини, зумовлені, як правило, вродженими або набутими у результаті певної хвороби. *«Луб – лице, очі – тріска», «Морда, як гречаник порепаний», «Ряба, як сорочаче яйце», «Її біс із-за рога вдарив решетом», «Голова як пляшка», «Щоки як кавуни», «Пика, хоч пацюки бий», «Широка пика, як батьківське подвір'я», «Лисий як макогін», «Рудий (а) як собака», «Баньки виставив мов жаба», «Ну й ніс – для празника ріс, а ти в будень носиш», «Кірсата п'ятниця».*

Зовнішність зазвичай не відповідає внутрішній суті людини. Тому в українських пареміях, особливо про одруження, звучить порада зважати не тільки на вроду, але й на характер, розум. *«Не вважай на вроду, але на природу», «Бог на вроду розуму не прив'язав», «Не краса красить, а розум»,*

«На красивого чоловіка дивитись гарно, а жити – важко», «З краси не питу роси».

Паремії на означення зовнішності, на думку М.М. Пазяка, здебільшого пісенного походження. У них фігурують такі портретні деталі, як дівочі чорні брови, карі очі, рум'яне лице, руса коса : *«Одна брова варта вола, другій брові немає ціни», «Дівка без коси немає краси», «Хороша, хоч води з лица напиться», «Краснеє личко – серцю неспокій», «Брови до любові, а устоники до розмови», «Очі чорні як терен», «Брови на шнурочку».*

Такий же мотив домінує і в піснях, де хлопець не хоче одружуватися з багатою, хоч у тої «воли та корови», а бере собі бідну, бо в неї «біле личко й чорні брови». Це свідчить, як підкреслює А.О. Івченко, що прислів'я, як і пісня, відбивають національне сприйняття в зовнішності людини.

У прислів'ях, як і у всій народній творчості, виявляється фольклорна естетика портретування, а також створення різних категорій людей до моди. Щодо цього характерними є висловлювання прямо протилежного змісту про бороду і вуса, які можуть то вихвалитися, то гудитися : *«Борода честь, а вуса і у kota єсть», «Вуси – честь, а борода і в цапа єсть», «У кого чорний вусок, тому риби шматок»,* у деяких пареміях помічається невідповідність зовнішності і внутрішньої суті людини. Такі вислови можна віднести до тематичного циклу «розумні – дурні» : *«Борода до пояса, а розуму ні волоса», «І за сивою бородою не все розум приходить», «Бог до вроди розуму не прив'язав», «Довгі коси, а розум короткий», «І вродилась, і виросла, а розуму не винесла», «Гарний хлопець на виду, та придуркуватий», «Не pomoже й борода, коли дурна голова».*

3.2. Паремії на позначення риси характеру людини

Ця тематична група паремій тісно переплітається з пареміями про сім'ю. З-поміж них кількісно вирізняються паремії зі стрижневим словом **жінка** (синоніми : дружина, молодиця, супруга). Ці прислів'я підкреслюють вирішальну роль жінки в сім'ї : *«Де красна молодиця, там ясна світлиця»,*

«Нема вірного приятеля, як добра жінка», «Часами варт і в жінки розуму позичити», «Хто на лиху жінку попаде, того життя пропаде», «Добра жінка і лихого чоловіка виправить», «Добра жінка – то чоловіку корона», «Хто жінку добру має, той горя не знає», «Де роботяща молодиця, там чиста світлиця».

Ряд висловів побудовано на контрасті **добра жінка – лиха жінка** з відповідними характеристиками: *«Добра жінка мужеві своєму вінець, а зла – кінець», «Добра жінка мужа на ноги поставить, а злая – то ще й з ніг звалить», «Хороша жінка мужеві слова, а лиха – згуба», «Щастя, в нього жінка – Настя, а в кого Гортина, то лиха година», «З доброю жінкою поздоровієш і збагатієш, а з лихою – згорбатієш», «Від сердитої жінки постарієш, а від доброї помолодієш», «Добра жінка дім збереже, а погана своїм рукавом рознесе», «З лихою жінкою і з грошми сварка та розлад, а з доброю і без грошей лад».*

Вислови з опорним словом **чоловік** (муж) значно менше, і вони не такі колоритні. У них стверджується мати чоловіка для захисту в житті. *«Гарний чоловік і погану жінку красить», «Добрий чоловік надійніше кам'яного мосту», «За розумним мужем і дурна жінка розумна», «Нащо й гроші, коли чоловік хороший», «Добрий чоловік жінці ліпший від рідної матері», «За добрем мужем і свинка господинка».*

Паремій, побудованих на контрасті **добрий чоловік – лихий чоловік** з відповідними характеристиками, виявлено нами небагато. *«За добрим мужем і воронка жонка, а за дурним і княгиня гине», «За ледачим чоловіком жінка марніє, за хорошим молодіє», «За доброго мужа жона як ружа, а за лихого дроба – за рік, за два – баба».*

У цьому тематичному циклі яскраво виділяються вислови про причинно-наслідкові зв'язки характерів батьків і дітей. Причому тут часто наводяться аналогії зі світом природи. Ці аналогії, як стверджує Михайло Михайлович Пазяк, давнього походження, вони утворили структурну модель: *яке А, таке й Б*, за якою твориться багато синонімічних перемійних висловів:

«Яка вода, такий млин, яка мати, такий син», «Яка клепка, така й бочка, яка мати, така й дочка», «Який талан матіці, такий і дитятці», «Який мельник, такий млин, який батько, такий син», «Яка хата, такий тин, який батько, такий син», «Який явір, такий клин, який батько, такий син», «Яке дерево, такі і його квіти, які батьки, такі і їх діти», «Який куц, така й хворостина, який батько, така й дитина», «Який рід, такий плід», «Які самі, такі й сини», «Яка мама – така й сама», «Яке дерево, такі й одростки», «Яке зіллячко, таке й сім'ячко», «Яка трава, таке й сіно», «Яка грушка, така й юшка», «Руді батьки, руді в них і діти», «Орел орла плодить, а сова сову родить», «Яка пшениця, така й паляниця», «Яка прядка, така й нитка», «Яка пряжа, таке й полотно».

Народна мудрість, на думку Віктора Чабаненка, не любить скованості, тому поряд із цією формулою утворюються зразки, що мають форму звичайного простого речення або складносурядного : *«У добрих батьків добрі й діти», «По татку й дитятко»,* іноді з алегоричними образами зі світу природи : *«Лиса корова лисе теля приведе», «Від яблуні яблука, а від сосни шишки», «Не впаде грушка, далі від листя», «Яблуко від яблуні недалеко покотиться», «Тернина грушок не родить», «Сова сокола не приведе», «Від лося – лосята, а від свині – поросята», «Од свині не буде ведмежат», «З доброго плота добрий кіл».*

Народна мудрість стверджує, що природні або здобуті в дитинстві добрі й лихі навички супроводжуватимуть людину все життя : *«Якого уродила ненька, такого прийме й земелька», «Лисе теля уродилось, лисе і згине», «Батько рибалка, то й діти в воду дивляться».* Як і в попередніх семантичних рядах, окремі вислови утворилися на протиставленні **добрі діти** – **лихі діти** : *«Добрі діти батькам вінець, а злі діти – кінець», «Добрі діти – потіха, а злі – гризота», «Добрі діти їдять кашу, злії – серце й душу нашу», «Добрі діти на ноги поставлять, а лихі з ніг звальять».* Неслухняні діти порівнюються з кривим деревом, негрітим залізом : *«Криве дерево не можна випрямити», «Негріте залізне зігнеш».* Іноді в пареміях цього ряду звучать

відгомони того, як важко підняти дітей на ноги. *«Збавила собі днини коло малої дитини», «Дітей годувати – не меду лизати».*

Деякі вислови побудовані на контрастній парі **малі діти – великі діти**, де перевага надається малим. *«Малі діти – малий клоніт, а підростуть – хату рознесуть», «Від малих дітей болять голова, а від великих – серце», «Мала дитина відбирає родичам сон, більша – хліб від рота, а велика і сорочку з тіла здере», «Мала дитина – не виспишся, більша дитина – не наїсися, велика дитина – не уберешся», «Малими були діти, то спати матері не давали, а вирости, то й дихать не дають», «Малі діти деруть запаску, а великі – серце».*

3.3. Паремії на позначення віку людини

Прислів'я та приказки про вік людини, її молодість, старість наповнені філософськими роздумами про смисл буття, про скороминучість людського життя. Паремії з опорними словами **вік, роки, літа** життя побудовані здебільшого на зіставленні плину років з водою : *«Літа плывуть, як вода», «Біжить мій вік, як вода по кіманню», «Пройшли роки, як гірська вода».*

Найкраща пора в житті людини – молодість : *«Золотий час юнацькі літа», «Молодість – солодість», «Молода хороша, як ягідка», «Молоде – все золоте», «Хто молодший, той солодший», «Що за холод, як козак молод», «Молодість лиха не знає». В цю пору здобуваються знання, досвід : «Що в молодості навчиш, то в старості як знайдеш», «Гни дерево, поки молоде, учи дітей, поки малі», «Чого Іванко навчиться, те Іван знатиме».*

Старість теж має свої достоїнства, у неї багата життєва практика: *«Слухай старих людей, то й чужого розуму наберешся і свого не загубиш», «Старого чоловіка для поради держи», «Старий, а як скаже та прикаже, то й молодий не справиться», «Ліпша старого рада, як молодого робота», «Як голова сивіє, то чоловік мудріє», «не роками старість красна, а ділами».*

Проте більшість висловів цього циклу все ж зображує старість у мінорному тоні : *«Старість не велика радість», «Старе як гнила колода,*

нікому не потрібне», «Старе як мале», «Старість не прийде з добром : коли не з кашлем, то з горбом», «Волосся сивіє, а розум слабіє», «Старість іде і хвороби несе», «Прийде старість, настане слабість», «Живеш, аби дибати», «Бить та лаять є кому, а годувати так нікому».

3.4. Паремії на позначення стану здоров'я людини

Люди понад усе цінять здоров'я. Воно не тільки запорука матеріального благополуччя, а й джерело життєрадісного настрою, краси людини : *«В здоровому тілі – здоровий дух», «Поки здоров'я служить, то чоловік не тужить», «Здоровому все здорово». Але його легко втратити і тяжко повернути : «Здоров'я входить золотниками, а виходить пудами», «Як здоров'я маємо – небаємо, а як втратимо, то плачемо», «Скоро дістати, то довго лікувати». Деякі вислови – це практичні поради, як бути здоровим : «Якщо хочеш здоров'я мати, мусиш рано вставати, а звечора лягати», «Держи голову в холоді, а живіт в голоді – то будеш здоров», «Держи голову в холоді, а ноги в теплі – будеш жити вік на землі», «З лікарем дружи, але не май в ньому потреби».*

Здоровим людям протиставляються в українських переміях хворі та каліки. Діапазон значень прислів'їв на цю тему досить широкий :

а) констатація хвороби : *«Хвороба нікого не красить», «Хвороба коли не вморить, то скривить», «Де болить – там і торкаєш кожну мить», «У горлі наче півники грають», «Кашель хвороба не лиха, та хата не втихає».*

б) безпорадність хворої людини : *«Зуб болить, аж око в'яне», «Болить у грудях – не будь йому в людях», «Не смерть страшна, а недуга», «День маркне від ночі, а чоловік од немочі», «Хворому чоловікові все не мило», «Хвора людина сама себе не любить», «Хворому і мед гіркий», «Перейшов на ліки – пропав навіки».*

в) вкрай важкий стан : *«Як хрипить у грудях, то не будь тому в людях», «Поможє чотири дошки і васильків трошки», «Чую, чую, мої діти, що мені не животіти», «Не їсти – лише дивиться», «Треба свічки та води, бо вже*

очі не туди», «Уже на нього давно собаки часник товчуть (скоро помре)», «Поник чоловік, так що лиш моці стали».

г) висміювання таких, що вдають із себе хворих : *«Болить бік сьомий рік, та не розберу, в котрім місці», «Два недужих сіли та й хліб з'їли», «Забула, що недужа, та в соломі спати пішла», «Всі хворі, а як наварять, то не знати, де ся подіє», «Захворів Іванко, аж опух від спанку», «Не кожен, хто стогне, слабий», «Хто хвороб в собі шукає, той завжди їх повно має», «Нездужає, що ведмедя б за вухо вдержав», «Голова болить, а хліб на вогні, тріщить», «Він глухий, як скажеш «дай», а як скажеш «на», то й чує», «Закривіла на ногу, та не знає на котору».*

Деякі з них паремій мають співчутливо-гумористичний відтінок: *«Нашій Катрі полегшало : то не їла, а тепер і не балакає», «Полегшало нашому батьку : де сиділа болячка, там дванадцять», «Полегшало нашій матері : з печі на лаву перебралась», «Полегшало нашій матері : то сиділа, а то й лежати не дає».*

Частина з них вийшла за межі свого семантичного поля і вживається з переносним значенням : *«Звалює з хворої голови на здорову», «Що в кого болить, той про те й гомонить».*

Характеристика хворих може передаватися із допомогою метафористичних образів, узятих зі світу природи : *«Здорове дерево, та дупловате», «Червоне яблучно, та в середині черв'ячок», «Капуста гарна, та качан гнилий».*

Знайшло своє відбиття в пареміях і каліцтво людини. Про глуху людину говорять : *«Глухе таке, що хоч гармати коти», «Глухий хоч з гармати стріляй над вухом, то не чує», «На одне вухо оглух, а на друге й тільки не чує».*

Часом глухоту супроводжує німота : *«Глухий та німий – рідні брати», «Глухого і німого справи не допитаєшся», «Добре глухому і німому, бо не скажуть нікому».*

Про сліпу людину говорять : *«А сліпому тільки в жебри», «Для сліпця не треба й каганця», «На одне око сліпий, а на друге і зовсім не бачить», «Не сліпому про фарби говорити», «Сліпий дзеркала не потребує», «Сліпий краще ходить, як поводити водить», «Сліпий сліпому стежки не вкаже», «Сліпому ліхтар не допоможе», «Сліпому як не світи, все пита, кудий йти».*

У небагатьох пареміях згадується про криву людину : *«Кривого пса легко догнати», «Не плюй на кривого, будеш сам горбатий», «Кривий простого не догонить».*

Ми помітили паремії, де поняття каліцтва вийшло за межі свого семантичного поля і вживається в переносному значенні : *«Глухий не почує, так видумає», «Немає більше глухого од такого, що не хоче слухати», «Сліпий той, хто далі свого носа не бачить».*

Досить дотепними є каламбури, побудовані на основі зіставлення різних каліцтв: *«Глухий сказав : «Послухаємо», сліпий сказав : «Побачимо!»», «Німий глухому повідав, як сліпий видів, що кривий тікав», «Казав німий, що видів сліпий, як втікав кривий», «Сліпий розказував невидючому як хата горіла».*

3.5. Вплив компонентного складу паремії на реалізацію їх цілісного складу

Паремії зі стрижневим ономастичним компонентом

Велику тематичну групу складають паремії зі стрижневими словами з ономастичної лексики. Прислів'я з власними іменами, на думку Л.Г.Скрипник [38; с.59], часто виникали з передражнювань між хлопцями і дівчатами, тому вони відзначаються дотепністю, іноді й дошкульністю, для милозвучності часто використовується парне римування.

В українських пареміографічних збірниках нами зафіксовано понад 200 одиниць із власними іменами. Деколи за ними закріплюються постійні гумористично-сатиричні характеристики. Так, **Гаврило** характеризується як **похмурий**, непривітний, непривабливої зовнішності «Вже по пиці знати, що

Гаврилом звати», **Гриць** – легковажний гуляка, «Не лакомся, Грицю, на дурницю», «Такий вже Гриць, що повна голова дурниць», «Без Гриця і вода не освятиться», «Пам'ятай, Грицю, іде зима з палицею», «Грицю, Грицю, не пускайся на дурницю», **Микита** – недолугий, «Як нікудишній сам Микита, то не допоможе йому й гарна свита», «Дав Бог Микиту на волокиту», «Поволі, Микито, бо впадеши на корито!», **Макар** – бідний, нещасний, «Нещасному Макару нема талану», «На бідного Макара всі шишки летять», **Хома** є предметом насмішок «На безлюдді і Хома чоловік», «Хома одну качалку продав, а дев'ять йому баби на голові побили», «І ззаду знать, що Хомою звать», «На бідного Хому і дерево паде», «Не смійся, кума, що дурень Хома, бо всі люди кажуть, що й ти без ума», «Не дрімай, Хомко, на те й ярмарок», «По Хомі і шапка».

Подібні ознаки мають і жіночі імена. **Солоха** – дуже говірлива, «Торохтить Солоха, як діжка з горохом», **Параска** – легковажна «Такої ласки дістану і в Параски», «Ото мені Параска, що по пуп запаска!», «Наша Парася на все здалася», **Химка, Хівря** – надокучливі, «Нате й мій глек на капусту, щоб і я була Химка». Але в житті народ не надавав значення іменам, дотримуючись правила «Не ім'я прикрашає людину, а людина ім'я». Тому одні й ті ж імена у прислів'ях та приказках мажуть вживатися і в серйозному контексті «Без Івана не було б пана», і в жартівливому «Такий Іван, що ні Богу, ні нам», то з ніжністю «Як коноплі везу, на Михайла гляжу», то з насмішкою «Михайло – усім людям попихайло». Такі ж різні характеристики використовуються і пареміях з жіночими іменами: «Не кожна Настя має однакове щастя», і «Яка Настя, таке з нею й щастя».

Паремії з стрижневим семантичним компонентом

За семантичною групою паремій закріпилися здебільшого переносні значення – метафоричні або метонімічні. Ця група дуже розгалужена, гнізда відзначаються багатством варіантів. Л.Г. Скрипник відзначає, що українські словники й картотеки зафіксували десятки фразеологічних одиниць зі стрижневим словом *голова, око, вухо, серце, рука, нога* [38; с. 102-103].

Паремій на означення частин тіла значно більше, окремі словникові статті налічують більше сотні одиниць. Така розгалуженість соматичних прислів'їв пояснюється, очевидно, самим процесом спілкування людини з природою, антропологічними уявленнями, які приводили до аналогії людських дій, ознак з подібними до них у природі, а далі і до типізації таких явищ.

Навколо слова **голова** сконцентровано близько 180 паремій. У більшості з них йдеться про людський розум, саму людину. Тому часто вислови з опорними словами **голова** і **розум** взаємно перехреснюються. **Розумна голова** метонімічно уособлює мудру людину, їй протиставляється **дурна голова** – обмежена людина. «Розумна голова не дбає на лихі слова», «Одна голова мудра, а дві ще мудріші», «Не краса красить, а розум», «Яка головонька, така й розмовонька», «Мудрій голові досить два слова», «Голова без розуму, що млин без води», «Голова виросла, а ума не винесла», «Розумна голова сто волів нагодує, а дурна і себе не прокормить», у переносному значенні це опорне слово може використовуватися і для визначення лідерства, старшинства: «Краще голові поклонитися, ніж ногам», «Не поговоривши з головою, не бери руками».

Прислів'я та приказки з опорним словом **ніс** мають переносні значення. У них висміюються хвалькуваті, гоноровиті: «Задер носа, що кочергою не дістанеш», «За великим носом нічого не бачить», «Ніс вище губи носить», «Задер ніс, що й коцюбою не дістанеш», «З неба зорі хватає, а під носом не бачить». Деякі з паремій дають поради не бути причіпливим: «Не сунь свого носа до чужого проса».

Вислови з опорним словом **око**, крім уже згадуваної функції – передавати дівочу красу – можуть мати інші значення:

➤ висміювати нечесних, безсоромних: «Стид не дим, очей не виїсть», «Безсоромні очі все перекліпають», «Знати по очах, що ходить по ночах», «Очі витріщить, як мировий туз», «Очі карі – лукаві, а сиві – брехливі», «Погані очі все перелупають», «Погані очі диму не бояться»,

«Псові очі, а чортові душу продав», «У Сірка очей позичає», «Ясні очі, та чортові думки».

➤ викривати підступних : *«В очі лис поза очі біс», «В очі любить, а за очі губить», «В очі світить, а поза очі лає», «В очі світить, а поза очі болячки зичить», «В очі як мед, а за плечима ніж», «До очей брат, а поза очі кат», «В очі листом стелиться, а за очі собакою бреше», «В очі лисом, а за очі вовком», «Очима світить, а боком душу тягне».*

➤ наклепників : *«В чужім оці порошину бачить, а у своїм поліна не помічає», «В чужім оці болять зразу, а в своїм ні разу», «Один би другому очі видер», «Одним оком спить, а другим бачить».*

➤ хитрих, корисливих людей : *«В нього те око бачить, на яке дають», «Лізе в вічі, мов оса».*

Паремій з опорним словом **вухо** нами виявлено небагато. Більшість із них називає неуважних людей, або байдужих до того, про що їм говорять : *«В одне вухо влізе, а в друге вилізе», «Такий, що в одно вухо слухає, а в друге випускає», «В одне вухо ввійшло, а в друге вийшло», «Єдиним вухом слухає, другим випускає», «Йому одним вухом входить, а другим виходить», «Одним вухом почує, другим випустить», «Як почув, так і забув». Кілька паремій характеризують зовнішність людини, показовою отакою якої є довгі вуха : *«По вухах віслюка пізнають», «Сріблом ушей не завісиш».**

Паремії, що групуються навколо слів **уста, зуби, рот, язык** стосуються насамперед мови, рідше смаку, а загалом амплітуда їх значень досить широка: від окремих порівняльних : *«Губа не дура, знає, що гірке, а що солодке»,* до різних переносних *«Не роби з губи халяву», «Не вір губі, поки не положиш на зуби», «Що на губі, те й на язиці».* У метафоричній формі прислів'я зі словом **язык** радять бути стриманим, не говорити зайвого *«Їж борщ з грибами, держи язык за зубами», «Дай языкові волю – заведе в неволю», «Двір городи, а язык прив'яжи», «Держи язык на прив'язі», «Коли будеш язык за зубами тримати, то не будеш ворогів мати».* В українських пареміях засуджуються обмовники й хто розповсюджує плітки : *«Довгим*

язиком тільки полумиски лизати», «Коли й сам добре не знаєш, то й язиком не плети», «Не бачила оком – не кажи язиком», «Не мели язиком поза очима», «Язик без кості, але повний злості», «Язик без кісток : що хоче, те й лепече», «Язик кості не має, тому лож сплітає», «Гірше болить від язика, як від ножа».

Паремії з компонентом **язик** дають характеристику балакунам і тим, хто спершу подумає, а потім вже дасть волю думці. У народних пареміях надмірна балакучість притаманна легковажним, непоміrkованим, нерозумним людям і ледарям : *«Торохтить язиком наче горохом об стіну», «У нього язик на великих оборотах працює», «Язиком сьак і так, а ділом ніяк», «Язик діє, та рука не вміє», «У короткого розуму – язик довгий». І навпаки – мудра людина небагатослівна : «Тихий язик твердить, що у мудрій голові сидить».*

Вислови зі словом **зуби** теж мають широку амплітуду значень, у багатьох із них ця лексема має пряме значення :

- передають результати життєвого досвіду : *«Аби зуби, то хліб буде», «Добрі губи і камінь їстимуть».*
- викривають хижих, підступних людей : *«Укусить і зуби похова», «І зубами лясь, та вкусити зась», «Цей з зубами родився».*
- передають співчуття людям, які втратили природні зуби, а ротом із ними і можливість нормального харчування : *«Їв би паляницю, та зубів нема», «Лучче свій пень, як чужий зуб», «Чужими зубами не наїсися».*

Гнізда паремій зі стрижневими лексемами **рука, палець** мають переважно переносні значення. **Рука** у фольклорі, в тому числі і в прислів'ях, символізує найперше людську працю : *«Роботящі руки гори вернуть», «Мозольові руки годують», «У нього все горить у руках», «Де пильні руки, там голод не близький», «Де руки і охота, там спора робота».*

Прикметникові вкраплення «білі» і «чорні», «мозолесті», протиставляють ледарів, шахраїв, крутіїв чесним трударям, невсипущим працівникам.

Білі : *Білі руки роботи бояться; Білі ручки чужі труди люблять; Білоручки – дармоїди та недоучки.*

Чорні (мозолясті) : *Не в багатстві сила, а в чорних руках; Мозолясті руки годують.*

Нами помічено кілька паремій, які побудовані на антитезі **біле – чорне** (брудне) : *«Руки білі, а сумління чорне», «У білих рукавицях – брудні руки».*

Білий колір уособлює безділля, панство, яке жило за рахунок чужої праці, а чорний – працю.

Пальці в прислів'ях часто символізують дітей. У народі мізинчиком пестливо називають найменшу дитину. З опорним словом палець утворені прислів'я, у яких метафорично передається любов батьків до дітей : *«Котрого пальця не вріж, то всі болять», «Дитині заболить пальчик, а матері – серце»,* показується різниця між дітьми *«В одній руці, та не однакові пальці».*

Багаточисленна група паремій утворена навколо понять, що означають процеси мовлення. Найбільші ряди, про що свідчить наша картотека з опорними словами **говорити, казати**, що нараховують перше понад сотню, а друге – біля сотні одиниць. Спектр їх значень теж дуже широкий : Людина повністю виявляє себе в мові, дарма кажуть : *яка людина, така й її мова.* Отже, мовлення, робить людину серйозною : *«Сказав, як вузлом зав'язав», «Що скаже, наче зав'яже», «так говорить наче з писаного читає» ;* лицемірною : *«Добре говорить, а злеє творить», «Хто масно говорить, той пісно їсть», «Хто багато говорить, той мало правди каже», «Солодко говорить, але нудно слухати», «Красно говорить, а слухати нічого», «Говорить, як лисиця, а за пазухою камінь держить» ;* пустопорожньою базікою : *«Багато казати, та нічого слухати», «Говорив Мирон рябої кобили сон», «Наговорив сім мішків гречаної вовни», «Говорила баба до самої смерті, та все чорт знає що», «Стільки наговорив, що і в шапку не вбереш», «Нарозказував міх, торбу і три оберемки».*

Деякі вислови характеризують людей, які говорять одне, а роблять інше: *«Хто багато говорить, той мало творить», «Много говорено, та мало зроблено»*. Сатирично зображуються в українських пареміях ті, що ігнорують чиясь розумну пораду : *«Говори до стовпа, а стовп стоїть», «Говори йому : «Стрижене», а він тобі : «Голене»», «Що йому не говори, а він усе догори», «Кажи йому, що хочеш, а він своє робить»*.

Аналогічні за смислом вислови концентруються і навколо слів-синонімів : *балакати, бесідувати, воркотіти, лепетати, плести* : *«Набалакав – і в торбу не збереш», «Верзе таке, що й купи не держиться», «Лепетень лепоче, а дурень слухає», «Плете, що слина до губів принесе». У багатьох з них переживають гумористичні, а то й сатиричні відтінки : «Городить таке – ні літо, ні зима», «Бесіди багато, та розуму малувато», «Воркотіла, не хотіла, потім сіла та й із'їла».*

Мовчанню в українських пареміях надається перевага над недоречно сказаним словом : *«Хто мовчить, той двох навчить», «Мовчи язичку, будеш їсти кашку», «Говорити – срібло, а мовчання – золото», «Мовчанка гнів гасить», «Тисячу раз пожалієш, що сказав, а раз, що змовчав»*.

Паремії з опорним поняттям **слово** дослідники налічують понад сто одиниць. Народ завжди надавав великого значення слову. Дотримати його вважається ознакою порядності людини. Прислів'я закликають бути вірним своєму слову : *«Добре слово стоїть за завдаток», «Будь господарем своєму слову», «Вола в'яжуть мотуззям, а чоловіка – словом»*. Ю.В. Рождественський цикл паремій про слово розподілив на п'ять груп [с.214] :

- Слово – діло : *«Легко сказати, а зробити важко», «Більше діла – менше слів», «Слова і туди й сюди, а ділом нікуди», «На словах – як на цимбалах, а на ділі – як на балалайці», «Не спіши язиком, квапся ділом»*.
- Правила для тих, хто слухає : *«На ласкаве слово не кидайся, за грубе не гнівайся», «Менше говори – більше вчуєш», «Слухай тисячу разів, а*

говори один раз», «Послухай часом і дурня, то будеш розумний», «Хто каже слово до ладу, то вуха наставляй, а хто і без ладу, то теж не затидай».

- Правила для тих, хто говорить : «Будь господарем своєму слову», «Від красних слів язик не відсохне», «Не кидай слова на вітер», «Не мни слова, говори просто», «Слово, як пташка, випустиш, не повернеш», «Удар забувається, а слово пам'ятається», «Сперва слово зваж, а потім скаж».
- Стосунки між мовцями : «На словах милості просить, а за халявою ніж носить», «Словом як шовком вишиває, а ділом, як шилом шпигає».
- Властивості слова : «Від теплого слова і лід розмерзається», «Від меча рана загоїться, а від лихого слова – ні», «Добре слово краще, ніж готові гроші», «Красне слово – золотий ключ», «М'які слова і камінь крушать», «Шабля ранив голову, а слово – душу», «Словом можна врятувати людину, а можна й вбити».

Серед прислів'їв, що характеризують риси характеру людини, найголовнішим (понад 600 одиниць) є цикл з опорним словом **розум** (розумний) – **дурний** (глупий). За народним переконанням, розум – найбільший скарб людини : «Не бажай синові багатства, а бажай розуму», «Чоловік без розуму – що сніг без перевесла», «Аби розум, щастя буде», «Де є розум, там сили менше треба», «Є розум – є гріш», «Один мудрий стоїть за десять дурних», «Розум – скарб людини».

Обмаль розуму – непоправна біда : «В когось розуму не позичиш», «Голова без розуму, що млин без води», «З умом жити – тішитися, без ума – вішатися», «І вродилась, і виросла, а розуму не винесла», «Кому не стане глузду, той міняє добро на нужду».

Щоб відтінити значення розуму, його іноді зіставляють з глупотою. Часто такі зразки будуються за формулою : **краще..., ніж**

«Краще з розумним загубити, ніж з дурним знайти», «Краще один мудрий, ніж десять дурних», «Краще догана мудрого, ніж похвала дурня», «Краще наперсток розуму природженого ніж цебер приученого».

Діапазон значень паремій з лексемою **дурний** дуже широкий. Він охоплює :

- родинну сферу : *«Дурному синові батькове багатство не в поміч», «Два брата рідні і обидва Івановичі, а один так, а другий – дурак», «Що він дурень, так про те й рідна мати скаже».*
- навчання : *«Дурного учити, що мертвого лічити», «Дурень до Києва, дурень і з Києва», «Дурня учити – те саме, що вилами по воді писати», «Дурня учити – в решеті води носити», «Дурному і світ розуму не дасть», «Школа дурня не навчить».*
- сферу взаємостосунків, коли прислів'я не радять зв'язуватися з недалекоглядними людьми : *«Заведи собі дружбу з дурнем, то й сам дурнем станеш», «З дурнем зчепитись – дурнем зробитись», «З дурнем тягатись – краще відиуратись», «Казав іще старий Сенека : від дурнів держись здалека», «Між дурними і сам дурним станеш».*

ВИСНОВКИ

Зібравши і упорядкувавши фразеологічний матеріал мікросистеми «Риси людини», а також опрацювавши наукову літературу, ми дійшли до таких висновків та узагальнень.

1. Мікросистема «Риси людини» є центральною в українській ідеоматиці та пареміях. Тут об'єднуються одиниці, що характеризують зовнішній вигляд людини, розумові здібності, соціальний стан і різні сторони характеру.

2. Основним для оцінки позитивного чи негативного характеру часто є перебільшення реальних можливостей особистості. У складі семантичних рядів, побудованих на відношеннях семантичної протилежності, знаходить своє відбиття принцип «фразеологічного зображення дійсності»: обминувши середню міру вираження, позначити крайні, взаємно-протилежні форми її вияву.

3. Здійснений нами суцільний аналіз української літературної і народної фразеології дозволив виокремити найчисленніші фразеосемантичні групи, а саме: «Зовнішній вигляд», «Розумові здібності», «Соціальний стан», «Різні сторони характеру», які й стали об'єктом вивчення в ідіоматиці й пареміях.

4. Проаналізувавши структуру кожної одиниці, ми вивели їх продуктивні й непродуктивні моделі.

5. Найчисленнішу фразеосемантичну групу складають одиниці на позначення розумової характеристики людини. Вони виділяються не лише кількісним складом, а й різноманітністю в плані фразеотворення.

6. Більшість паремій побудовано на контрастах: краса – потворність, молодість – старість, багатство – бідність, розумний – дурний.

7. Синтаксична будова прислів'їв та приказок досить строката, проте чітко простежується закономірність їх творення за відповідними формулами.

Паремії мають ритмічну будову, яка організовує думку, робить вислів милозвучним, часто цьому сприяє ономастичний компонент.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Авксентьев Л.Г. Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості її формування. *Мовознавство*. 1987. № 1. С.43-46.
2. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова: фразеологія. 1988. Харків: Вища школа. 133 с.
3. Алефиренко Н.Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм / Н. Ф. Алефиренко. М.: ООО Изд-во «Элпис», 2008. 271 с.
4. Алефиренко Н.Ф. Фразеология и паремиология: Учебн. пособие для бакалаврского уровня филологического образования / Н. Ф. Алефиренко, Н. Н. Семенов. М.: Флинта: Наука, 2009. 344 с.
5. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків: Вища школа, 1987. 133 с.
6. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слово. Минск, 1991. 365 с.
7. Бабич Н.Д. Фразеологія української мови. Чернівці: Вид. дім «Букрек», 1992. 286 с.
8. Баран Я.А., Зимомря М.І. Теоретичні основи фразеології : навчальний посібник. Ужгород : Ужгородський державний університет, 1992. 176 с.
9. Баранник Д.Х. Фразеологія в усному монологічному мовленні. *Питання мовної культури*. К., 1968. Вип. 2. С. 34-38.
10. Баранник, Д.Х. Народнорозмовний складник лексичної та фразеологічної систем національної мови (на захист розмовного стилю). *Мовознавство*. 2008. № 4/5. С. 18-31.
11. Бевзенко С.П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології. *Мовознавство*. 1974. № 2. С. 15–19.
12. Білодід І.К. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. 1973. Київ.: Наук. думка. 439 с.
13. Білоноженко В., Гнатюк І. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. 1989. К.: Наук. думка. 153 с.

14. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. Київ: Радянська школа, 1955. 244 с.
15. Буслаєв Ф. Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные. М., 1954. С. 37.
16. Важеніна О. До проблеми розмежування фразеологічних трансформацій, модифікацій та варіацій. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць*. Донецьк: ДонДУ, 2000. Вип. 6. С. 310–313.
17. Васильченко В. Українська фразеологія: Навч. посіб. для самостійного вивчення. Київ: Знання, 2000. 96 с.
18. Венжинович Н. Концептуальна й семантична репрезентація стійких словосполучень в українській мові. *Українська мова*. 2008. № 1. С. 117–124.
19. Венжинович Н. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології: монографія. Ужгород: ФОП Сабов А.М., 2018. 463 с.
20. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Лексикология и лексикография: Избр. тр. Москва: Наука, 1986. 342 с.
21. Виноградов В.С. Введення в перекладознавство. М., 2001.
22. Гамзюк М. Особливості лексико-семантичних шляхів утворення фразеологічних одиниць. *Проблеми семантики слова, речення та тексту*. Вип. 4. К.: КДЛУ, 2000. 296 с.
23. Григоренко Т.В. Етнографічна лексика і фразеологія у складі української літературної мови: монографія. Умань: ПП Жовтий. 2010. 216 с.
24. Демська-Кульчицька О. М. Фразеологія: навч. Посібник. 2008. Київ: Києво-Могилянська академія. 74 с.
25. Демський М. Деякі особливості морфологічного складу фразеологічних одиниць. *Рідне слово*. К., 1971. В. 5. С. 14–18.
26. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1994. 62с.
27. Дубова В. Фразеологізми як мовні знаки національної культури та їх зв'язок з національною психологією. *Збірник наукових праць*. 2003. С. 140–142.

28. Жижома О.О. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фразеологія : навч. Посібник. 2017 Маріуполь: ПДТУ. 285 с.
29. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. М., 1990.
30. Знайов – не скач, згубив – не плач: Укр.прислів'я, приказки, усталені вирази / Упоряд. Яніцька К.Л. К.: Довіра, 2002. 200с.
31. Івченко А.О. Українська народна фразеологія: ономасіологія, ареали, етимологія. Х.: Фоліо, 1999. 304 с.
32. Івченко А.О. Матеріали до фразеологічного словника Харківщини. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Х.: Око, 1993. Т.1. С.153–162.
33. Іжакевич Г.П. Стилїстика фразеологічних одиниць. Сучасна українська літературна мова: Стилїстика За ред. І.К.Білодіда. - К.:Наук, думка. 1973. С.150-210.
34. Інститут української мови НАН України. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*. Ларисі Григорівні Скрипник. 2011. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
35. Історія української мови: Лексика і фразеологія. Київ: Наукова думка, 1983. 743 с.
36. Коваль А.П. Крилате слово. К.: Радянська школа, 1983. 224с.
37. Комісаров В.Н. Сучасне перекладознавство. М., 2001.
38. Коломієць М. Питання фразеологічної синоніміки. Дніпропетровськ, 1987. 52 с.
39. Коптілов В.В. У світі крилатих слів. К.: Веселка, 1976. 199 с.
40. Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии: Проблемы, методы, опыты. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1990. 144 с.
41. Ларін БО. Про народну фразеологію. *Українська мова в школі*. 1959. №5. С. 29-36.
42. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект : моногр. Львів: Регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. 2005.

- 43.Лєснова В.В. Номінація рис людини в українських східнослов'янських говірках : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2004. 193 с.
44. Лисиченко Л.І. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова. Харків:Вища шк., 1977. 115 с.
45. Литвинов П.П. Фразеологія. Москва, 2001. 150 с.
- 46.Матвіяс І. Г. Діалектна основа лексики і фразеології в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2007 . № 3. С. 23–27.
47. Медведєв Ф.П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо. Х.: Вища шк., 1977. 232 с.
48. Мельник Л.В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів: дис... канд. філол. наук. Луганськ, 2001. 206 с.
49. Міщенко Н., Міщенко М. Слово батьків з усіх віків. К.: Богдана,1998. 1136 с.
50. Мокієнко В.М. Історико-етимологічний аналіз фразеології та етимології лексики. *Мовознавство*,1990. № 5. С . 3–1 .
51. Мокієнко В.М. Спроба системною етимологічного аналізу українських фразеологізмів. *Мовознавство*,1974. № 2. С. 26-36.
52. Москаленко Н.А. З історії дослідження української фразеології. *Українська мова і література в школі*. 1967. №10. С. 22-26.
53. Мудре слово: Прислів'я та приказки в говірках Нижньої Наддніпрянщини / упоряд. Чабаненко В. Запоріжжя, 1992. 167 с.
54. Петленко Л.П. Українська фразеологія: морально-психологічний аспект характеристики людини. Навчально-методичний посібник. Суми: редакційно-видавничий відділ СДП, 1999. 56 с.
55. Плющ М.Я, Бєвзенко С.П., Сучасна українська літературна мова: Підручник та ін.; за ред. М.Я. Плющ. 2-е вид., перероб. і допов. 2000. К.:Вища школа. 430 с.
56. Подранецька Н. Лексикологія. Фразеологія. *Все для вчителя*. 2005. Січень (№ 1-2). С. 32–35.

57. Полин'як Ю. Ю. Джерела української фразеології [Електронний ресурс] Управління розвитком. 2013. № 15. С. 38–40. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uproz_2013_15_21
58. Потапенко Л.М. Роль фразеологізмів у мовленні: Урок в 11 класі. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2007. № 24. С. 15–17
59. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). К., Сімферополь, 1997. 252 с.
60. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. /упоряд. М.М.Пазяк. К.: Наук.думка, 1990. 528с.
61. Проценко Т.В. Фразеологізми: Роль фразеологізмів у мовленні. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2007. № 12. С. 21–23.
62. Редін П.О. Фразеологічна одиниця в мовній системі. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2008. № 27. С. 35-37.
63. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). К.; Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
64. Скиба Н.Г. Активні фразеотворчі процеси в українській публіцистичній і художній прозі кін. ХХ – поч. ХХІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. «Українська мова» / Н. Г. Скиба. К., 2005. 17 с.
65. Скрипник Л Г. З таємниць фразеології. *Мовознавство*. 1968. № 2. С. 75–76.
66. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови: монографія. Київ: Наукова думка. 1973. 280 с.
67. Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. К.: Наукова думка, 2008. 1097 с.
68. Смерчко А.А. Фразеологічні інновації як відображення сприйняття світу. Автореф. дис... канд. філол. наук. К. 1997. 22 с.
69. Соловець Лариса. Фразеологізми як засіб формування культури спілкування. *Українська мова і література в школі*. 2007. № 6. С. 14–19.
70. Сологуб Ю.П. Подорож у світ фразеології. М.: Просвітництво, 1981. 64 с.

71. Спринчак Я.О. Етимологічний аналіз фразеологічних виразів. *Українська мова і література в школі*. 1976. № 5. С. 33–38.
72. Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; За ред. О. Пономарева. К.: Либідь, 2001. 400 с.
73. Телія В.Н. Метафора як модель змісту добутку і її експресивно - оцінна функція. *Метафора в мові й тексті*. М.: Наука, 1988.
74. Тепляков І. Фразеологічна семантика (на матеріалі деяких слов'янських мов). *Проблеми слов'янознавства*. 2005. Вип. 55. С. 156–163.
75. Тибій С. Роль фразеологізмів у мовленні. *Стилістичні засоби фразеології. Все для вчителя*. 2006. № 22. С. 55–57.
76. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія Сучасної української мови. Київ.: Альма Матер. 2005. 400 с.
77. Ужченко В. Народження і життя фразеологізму. К.: Наукова думка. 1988. 217 с.
78. Ужченко В., Авксентьев Л. Українська фразеологія: Навчальний посібник для студентів філологічного факультету університетів. Х.: Основа, 1990. 167с.
79. Ужченко В.Д. Внутрішня форма фразеологізму в зв'язку з внутрішньою формою слова. *Мовознавство*. 1993. № 3. С. 23–30.
80. Ужченко В.Д. Фразеологічний словник східно-слобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ, 2002. 198 с.
81. Ужченко В.Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. К.: Освіта. 1998. 224 с.
82. Українські народні прислів'я та приказки : Дожовтневий період. К. : Держлітвидав, 1963. 791 с.
83. Українські прислів'я, приказки, загадки / Упоряд. Приходченко К.І. / Донецьк: Сталкер, 2003. 287 с.
84. Федуленкова Т. Н. Фразеология и типология: к типологической релевантности фразеологии. *Филологические науки*. 2005. № 1. С. 74–80.

85. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. К.: Наук.думка, 1993. Кн.1-2.
86. Фразеологія: знакові величини. Навчальний посібник для студентів факультетів іноземних мов / Я.А. Баран, М.І. Зимомря, О.М. Білоус. Вінниця: Нова книга, 2008. 256 с.
87. Харчук О.В. До питання про семантичні відношення у фразеологічних одиницях. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя*. 2010. Кн.1. С. 41–44.
88. Чабаненко Віктор. Гартоване слово: постійні порівняння в говірках Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя, 1995. 164 с.
89. Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2001. 201с.
90. Чередниченко І.Г. Нариси з української фразеології: (з рос.-укр. паралелями) / І. Г. Чередниченко. К.: Радянська школа, 1952. 152 с.
91. Шевченко Л. Роль метафори і метонімії у творенні фразеологічних одиниць. *Українська мова і література в школі*. 1985. № 10. С. 26–31.
92. Шмельов Д.Н. Сучасна мова. Лексика. М.: Наука, 1977.
93. Шмулик С. Фразеологічне багатство нашої мови. *Українська мова і література в школі*. 2001. № 40. С. 6.
94. Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. Х.:Основа, 1993. 176 с.
95. Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду УЛМ (кін. XVIII – поч. XIX ст.) Х.: Вища школа, 1984. 208 с.